

**Bibliografisch repertorium van meertalige
woordenboeken uit de zestiende eeuw waarin Italiaans
naast Nederlands voorkomt**

**Bijdrage aan de geschiedenis van de Italiaans-Nederlandse
lexicografie**

[José van der Helm](#), Universiteit Utrecht

Inhoudsopgave

0. Inleiding

1. Cultuur-historische context
 - 1.1. Antwerpen in de zestiende eeuw: verspreidingsgebied voor de Italiaanse taal
 - 1.2. Venetië in de zestiende eeuw: aanwezigheid van Vlaamse kooplieden die Italiaans willen leren
 - 1.3. Functie, gebruik en marktgerichtheid van de meertalige woordenboeken
2. De praktische woordenboeken
 - 2.1. De traditie van de *Solenissimo Vochabuolista*
 - 2.1.1. Italiaans en Nederlands in de de *Solenissimo Vochabuolista*
 - 2.2. De traditie van het *Vocabulare* van Noël de Berlaimont
 - 2.2.1. Italiaans en Nederlands het *Vocabulare* van Noël de Berlaimont
3. De geleerde woordenboeken
 - 3.1. Het *Dictionarium* van Calepinus
 - 3.2. De *Nomenclator* van Junius
 - 3.3. De *Tertia pars Sylvae vocabulorum* van Decimator
 - 3.4. Het *Dittionario volgare et latino* van Toscanella
4. Meertalige nomenclaturen van technische aard
 - 4.1. Dodonaeus' plantenboek
 - 4.2. Lobelius' plantenboek
5. Bibliografisch repertorium
 - I. De *Solenissimo Vochabuolista*
 - II. Het *Vocabulare* van Noël de Berlaimont
 - III. Het *Dictionarium* van Calepinus
 - IV. De *Nomenclator* van Junius
 - V. De *Tertia pars Sylvae vocabulorum* van Decimator
 - VI. Het *Dittionario volgare et latino* van Toscanella
 - VII. Dodonaeus' plantenboek
 - VIII. Lobelius' plantenboek

Bibliografie

Indices

1. Edities chronologisch gerangschikt
2. Edities gerangschikt naar plaats van uitgave en uitgevers

0. Inleiding

Op welke wijze konden Nederlandstaligen kennis nemen van de Italiaanse taal in de zestiende eeuw? Deze vraag ligt ten grondslag aan het hier gepresenteerde bibliografisch repertorium dat een eerste inventaris beoogt te geven van didactisch materiaal (woordenboeken, handboeken en grammatica's) ten behoeve van het onderwijs in het Italiaans in de Nederlanden in een bepaalde periode.¹

Deze bibliografische bijdrage voegt zich in het kader van een groter onderzoek naar de verspreiding en functie van de Italiaanse taal in het Nederlandstalig gebied in de periode van de zestiende en zeventiende eeuw dat alles wat met de invloed van het Italiaans op de cultuur en de taal van de Nederlanden te maken, heeft in kaart wil brengen. Verschillende deelgebieden zijn in dit onderzoek ondergebracht: naast de bovengenoemde didactische werken ten behoeve van het onderwijs in het Italiaans zijn er Nederlandse vertalingen van Italiaans werk op literair, kunst- (architectuur) en muziekgebied; almede religieuze literatuur, autonoom of in verzamelingen aanwezig, en reisliteratuur; lexicale ontleningen dat wil zeggen de lexicale invloed van de Italiaanse taal op het Nederlands; Italiaanse werken die op Nederlands grondgebied gedrukt en uitgegeven zijn.

Onder de elementen die de verspreiding van het Italiaans binnen het Nederlandstalige gebied kunnen 'meten' zijn in de eerste plaats de didactische werken. Deze vormen één van de hulpmiddelen die in de zestiende eeuw ter beschikking stonden voor het leren van Italiaans. Meertalige woordenboeken vormen hierbij een belangrijke rol. Zij vormen een weerslag van de in deze tijd onder invloed van de Renaissance opkomende belangstelling voor diversiteit in taal. Verschillende handelscentra worden overspoeld door een waarlijke boom van drukken en herdrukken van dergelijke woordenboeken.² Het betreft niet alleen meertalige exemplaren afgeleid van beroemde geleerde woordenboeken, zoals het van oorsprong Latijnse woordenboek van Ambrosius Calepinus, maar ook minder gerenommeerde woordenboeken voor praktisch gebruik.

Aanvankelijk één- of tweetalig groeien de woordenboeken, die ook als taalleerboeken gebruikt worden, in de loop van de zestiende eeuw naar de behoefte van het moment uit tot acht- en elftalige exemplaren. Als naslagwerk en als methode voor het onderwijs in vreemde talen – op scholen of voor eigen gebruik – voldoen ze gedurende twee eeuwen tot in de zeventiende eeuw aan de specifieke eisen van een groot publiek in heel Europa, waarbij ze niet alleen een hulpmiddel zijn voor de geleerde, maar ook voor de koopman, reiziger of balling.³

De focus van het hier gepubliceerde bibliografisch overzicht ligt dus op twee talen die in deze werken naast elkaar worden gebruikt: het Italiaans en het Nederlands. Alleen al voor de zestiende eeuw zijn minstens tachtig⁴ leerboeken – voornamelijk woordenboeken – te traceren waarin Italiaans en Nederlands als talen wordt gecombineerd.⁵ Dit aantal breidt zich in de zeventiende eeuw nog uit. Opgemerkt moet worden dat deze combinatie altijd binnen de context van meerdere talen geschiedt. Pas aan het begin van de achttiende eeuw zal het eerste tweetalige woordenboek van Mose Giron verschijnen.⁶ De eerste Italiaans-Nederlandse grammatica had al eerder het licht gezien: in 1672.⁷

Het repertorium is in eerste instantie chronologisch en kwantitatief van aard: doel is editiegegevens van meertalige woordenboeken – met Italiaans en Nederlands – te bieden voor verder receptieonderzoek naar de invloed van het Italiaans op de cultuur en taal van de Nederlanden in een bepaalde periode. Kwalitatieve gegevens, zoals functie, gebruik en marktgerichtheid van het didactisch materiaal komen incidenteel aan de orde in 1.3, maar zijn niet systematisch bestudeerd. Interessant zou zijn meer inzicht te krijgen in de omvang van oplage van de verschillende edities, alsook in hoeverre verschillende edities (herdrukken en bewerkingen) van elkaar afwijken.

Binnen de meertalige woordenboeken kunnen – afhankelijk van functie en gebruik – *grosso modo* twee typen onderscheiden worden.⁸ Het eerste type betreft de zogenaamde 'praktische'

¹ Een vergelijkbaar onderzoek voor het Franstalig gebied is al gedaan door Bingen (1987); voor het Duitstalig gebied door Gorini (1997).

² Een eerste inventaris van uitgegeven Nederlandse woordenboeken door Claes 1974 (1976) (1979) laat zien dat er in deze eeuw vele meertalige *colloquia* en *dictionaria* zijn die in deze periode in druk verschijnen; Cf. ook Claes/ Bakema (1995).

³ Schröder (2000) onderscheidt bij het leren van vreemde talen in deze periode een culturele en een commerciële motivatie.

⁴ Inclusief bewerkingen en herdrukken.

⁵ Naast didactische uitgaven signaleert Bingen (1991: 180) 23 edities in het Italiaans die tussen 1534-1600 in Antwerpen verschijnen.

⁶ Mose Giron, *Il grande ditionario italiano et hollandese come pure hollandese et italiano*, 1710.

⁷ Lodewijk Meijer, *Italiaansche Spraakkonst*, 1672.

⁸ Haensch (1991: 2914-2916) maakt binnen meertalige woordenschatinventarissen een onderscheid in zes typen: 1. Alfabetisch geordende equivalentie-woordenboeken van een zekere omvang, waarbij de woordenschat meestal alfabetisch is geordend

woordenboeken. Deze hebben een volkstalige basis en komen voort uit een oude traditie van eenvoudige woordenlijsten en zogenaamde gespreksboekjes, die ontstaan in het koopmansmilieu van internationale steden, waar een behoefte om een vreemde taal te leren groot was. De gespreksboekjes vormden een instrumentarium bij het praktische taalonderricht: op een efficiënte manier, zonder bemiddeling van het Latijn, werd daar een vreemde taal geleerd. Leren in de vorm van een dialoog is een didactische traditie waarop in deze tijd de zogenaamde *Wat & Hoe* boekjes teruggaan.⁹

Twee lexicografische tradities zijn binnen dit eerste type woordenboeken aan te wijzen: de Italiaans-Duitse traditie, bekend onder de naam *Solenissimo Vocabuolista*, ontstaan op Italiaans grondgebied en de Frans-Nederlandse, bekend onder de naam *Vocabulare* van Noël de Berlaimont, ontstaan op Nederlands grondgebied. Het grootste deel van de in het bibliografisch repertorium aanwezige titels behoort tot dit type praktische woordenboeken. In totaal kunnen 61 drukken (inclusief bewerkingen en herdrukken) getraceerd worden waarin - binnen de context van meerdere talen - Italiaans naast Nederlands voorkomt.

De tweede traditie betreft de geleerde woordenboeken. Deze vormen een essentieel hulpmiddel bij het humanistische ideaal van het veroveren van kennis. Het beroemdste woordenboek is de *Calepinus*, genoemd naar zijn maker, de Italiaanse monnik Ambrogio di Calepio. Oorspronkelijk verschenen als Latijns woordenboek (eerste editie 1502) wordt het in de loop van de eeuw verrijkt met steeds nieuwe talen om tenslotte uit te groeien tot elftalige edities. In een zeventalige editie uit 1570, gedrukt te Basel, komen voor het eerst Italiaans en Nederlands naast elkaar voor.

Een ander woordenboek van geleerde oorsprong waarin Nederlands en Italiaans voorkomen, is de *Nomenclator* van Junius. Het is een systematisch opgezet woordenboek met Latijn als uitgangstaal. De eerste editie in acht talen, waaronder Italiaans en Nederlands, dateert uit 1567. Vervolgens moet worden genoemd de *Sylva* van Decimator, waarvan de eerste editie uit 1580 dateert. In het derde en laatste deel, toegevoegd in 1596, komen naast andere talen Italiaans naast Nederlands voor. Op zich zelf staand is tenslotte het *Dittionario volgare et latino* van Orazio Toscanella dat in 1568 in Venetië verschenen is. De uitgangstaal is Italiaans gevolgd door een Latijnse vertaling. Bijgevoegd zijn registers met vreemde talen, waaronder Nederlands.

Een aparte groep binnen de geleerde woordenboeken vormen de zogenaamde meertalige nomenclaturen van technische aard. In het gepresenteerde repertorium worden enkele botanische werken vermeld waarin Italiaans en Nederlands voorkomen: de *Stirpium historiae pemptades sex sive libri XXX* (1583) van Dodonaeus, waarin circa 960 planten - inclusief illustraties en medicinale toepassingen - beschreven worden. Na de Latijnse lemmata volgt de vertaling in verschillende volkstalen, waaronder Italiaans en Nederlands. Tevens de *Plantarum seu stirpium historia* (1576) en het *Kruydtboek* (1581) van Lobelius waarin de namen van planten in verschillende talen, inclusief Italiaans en Nederlands, worden weergegeven.

naar de uitgangstaal, zoals het woordenboek van Calepinus; 2. Vocabularia, verzamelingen van woordenschat, die meestal thematisch geordend zijn. Voorbeelden zijn de woordenboeken die verschijnen in de traditie van de *Solenissimo Vocabuolista* (later: *delucidissimus dictionarius*), de *Nomenclator* van Junius en het woordenboek van Decimator; 3. De zogenaamde gespreksboeken (*phrase books*) die uit de praktijk gehaalde gesprekken of zinnen in de uitgangstaal presenteren met equivalente zinnen in verschillende andere talen. Voorbeeld: het *Vocabulare* van Noël de Berlaimont; 4. Verzameling van spreekwoorden in verschillende talen, zoals de *Paroemiologia polyglottus* in 11 talen van Hieronymus Megiser uit 1605; 5. Woordenboeken als ingang op een bepaalde auteur, meestal een klassieke als Cicero; 6. Vaktaalwoordenboeken, die oorspronkelijk deel uit maken van natuurwetenschappelijke werken. Voorbeelden: het *Kruydtboek* van Lobelius en het *Stirpium Historiae pemptades* van Dodonaeus.

⁹ Van der Sijs (2000: 13).

1. Cultuur-historische context

In de zestiende eeuw ziet men een uitbreiding van kennis van de wereld en een toename van internationale handelscontacten. Dankzij de uitvinding van de boekdrukkunst werd grootschalige verspreiding van boeken en kennis mogelijk. Binnen het hier onderzochte onderwerp (Italianen in Nederland en Nederlanders in Italië) komen twee steden als cultuur-historische achtergrond naar voren: Antwerpen en Venetië. Beide steden waren in de zestiende eeuw uitgegroeid tot de belangrijkste handelscentra van West-Europa. Bovendien waren deze steden – met Parijs – nieuwe centra van Europese boekproductie: zeer bekend is de drukkerij van Christoffel Plantijn in Antwerpen en die van Aldo Manuzio in Venetië. Men kan zeggen dat de positie van beide steden perfect overeenkwam: twee havens, twee economische en culturele centra, twee steden met nederzettingen van buitenlandse kooplied.

1.1. Antwerpen in de zestiende eeuw: verspreidingsgebied voor de Italiaanse taal

In de zestiende eeuw kwam Antwerpen tot grote economische bloei. Kenmerkend voor deze bloei was de aanwezigheid van kooplieden uit alle windstreken.¹⁰ Aan het einde van deze eeuw schatte de Italiaan Lodovico Guicciardini, het aantal buitenlandse kooplieden 'met inbegrip van hun belangrijkste ondergeschikten' op meer dan duizend. Dit schrijft hij in zijn *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*¹¹ uit 1567, een werk dat zeer beroemd is geworden en al een halve eeuw later door Cornelis Kiliaan in het Nederlands¹² vertaald werd.

Vanwege de verschillende nationaliteiten was kennis van meerdere talen belangrijk om deel te kunnen nemen aan het internationale handelsverkeer. Deze talenkennis blijkt onder meer uit een reisverslag van de Duitser Samuel Kiechel (1563-1617) die op doorreis door Europa ook Antwerpen bezocht en opmerkte:

Het is daar de gewoonste zaak van de wereld dat een meisje of jongen twee, drie of vier talen spreekt, zoals Frans, Italiaans, Spaans en dan nog hun Nederlandse taal.¹³

Waar leerden deze jongelui vreemde talen spreken?¹⁴ Één van de mogelijkheden was het bezoeken van een plaatselijke school. Al vroeg waren, naast de traditionele Latijnse scholen, scholen opgekomen waar de volkstaal als onderwijstaal werd gebruikt. In deze scholen, waarvan er rond 1579 meer dan 150 waren¹⁵, werden vooral praktische vakken onderwezen: boekhouden, handelsrekenen en moderne talen. Vakken die nodig waren voor een handelscarrière. In de loop van de zestiende eeuw werden deze door een groeiend aantal leermeesters gegeven. Gebruikelijk was dat de meesters verschillende talen tegelijk onderwezen. De professionele taalleraar was in die tijd meertalig georiënteerd: hij gaf les in verschillende talen tegelijk, waarvan de meest voorkomende Frans, Italiaans, Spaans en Duits waren. Zo gaf Gabriel Meurier, de productiefste auteur van leerboeken uit de periode, les in zowel Frans, Spaans als Italiaans.¹⁶ Meertaligheid vormde voor de meester een belangrijke troef waarmee hij zich snel kon aanpassen aan de markt.¹⁷ Van deze meesters, onder wie één juffrouw¹⁸, onderwezen er 17, naast andere talen, ook Italiaans.¹⁹

Kennis van de Italiaanse taal was zeer belangrijk in dit internationale handelsmilieu. Aan het einde van de Middeleeuwen waren er in Italië nieuwe handelstechnieken en organisatievormen ontstaan. Deze werden toegepast en geïntroduceerd door de gemeenschap van Italiaanse kooplied die zich in de loop van de zestiende eeuw in Antwerpen gevestigd hadden.²⁰ Gelijktijdig met de introductie van de nieuwe technieken, zoals het girale verkeer door middel van wisselbrieven, het bankwezen, het dubbele of 'Italiaansche' boekhouden, werden er Italiaanse benamingen aan gegeven. De aanwezigheid in het Nederlands van vele Italiaanse handelstermen, zoals *netto*, *bruto*,

¹⁰ Van Passen (1993) geeft een selectie van eigentijdse auteurs die hun mening over Antwerpen te boek stelden.

¹¹ Uitgegeven in Aristodemo (1994).

¹² *Beschryvinghe van alle de Nederlanden, anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt* (1612).

¹³ Geciteerd in Goris (1940: 45).

¹⁴ Cf. ook de recente bijdrage van Hubert Meeus (2007) over vreemde talenonderwijs, schoolmeesters en leermiddelen in het zestiende-eeuwse Antwerpen.

¹⁵ De Groote (1967: 186) baseert zich op de *Origenes Antverpiensium* (1610) van de Jezuit Carolus Scribani.

¹⁶ Een meester 'leerende spaens, italiaens, françois, rekenen ende cyferen', zo lezen we in de rekeningen van het Antwerpse gilde Saint-Ambroise uit 1549 (geciteerd in De Vreese (1897: 701)).

¹⁷ Bingen (1987: XVI).

¹⁸ Haar naam was Anna de Fournari en zij gaf Italiaanse les tussen 1569 en 1581.

¹⁹ De Groote (1967: 200). Ook Lodovico Guicciardini maakt in zijn *Descrittione* melding van meesters die Italiaans onderwezen.

²⁰ Rond 1500 trokken Italiaanse kooplied van Brugge naar Antwerpen. In 1510 was de commerciële aantrekkingskracht van Antwerpen zodanig dat de Italianen zich er blijvend vestigden. In de klassiek geworden studie van Goris (1925) wordt uiteengezet hoe de Italianen in Antwerpen georganiseerd waren.

giro, kassa, valuta, bankroet (It. *banca rotta*) is te danken aan het prestige van Italianen op handelsgebied in deze periode.²¹

In de koopmanscorrespondentie was het gangbaar in het Italiaans te schrijven. Dit gebruik strekte zich uit tot niet-Italiaanse firma's en heeft zeker te maken met het net genoemde prestige dat aan het gebruik van het Italiaans in die tijd werd ontleend. Zo werd de boekhouding van de internationaal georiënteerde familie Della Faille, een bekende Zuid-Nederlandse koopmansfamilie, in het Italiaans gehouden. Ook de briefwisseling was in het Italiaans, zelfs wanneer men met Nederlanders onder elkaar correspondeerden.²² Kennis van het Italiaans was lange tijd dus essentieel voor elke koopman met enige internationale ambitie – zoals vandaag de dag een zakenman zonder kennis van het Engels een pover figuur zou slaan. Het betekende dat je als koopman op de hoogte was van de nieuwste ontwikkelingen in de handelswereld.

1.2. Venetië in de zestiende eeuw: aanwezigheid van Vlaamse kooplieden die Italiaans willen leren

Een manier om nieuwe handelstechnieken te leren en Italiaans als handelstaal, was een stage in het land waar deze technieken waren ontstaan: Italië. Een verblijf daar was dan ook voor een jonge Nederlandse koopman niet ongebruikelijk. Hij ging meestal in de leer bij landgenoten die zich daar al eerder hadden gevestigd. Uit documenten in het notariele archief van Venetië²³ weten we dat daar zich aan het einde van de vijftiende eeuw de eerste kooplieden uit de Zuidelijke Nederlanden hadden gevestigd. Pas aan het einde van de zestiende eeuw slaagden Nederlandse kooplieden erin een vaste plek in Italiaanse handelskringen te verwerven.²⁴ Zij waren daar niet alleen om handel te drijven, maar ook om de nieuwe handelstechnieken te leren. Met name in Venetië kon men de methode van het dubbele boekhouden onder de knie krijgen.²⁵ Wanneer een jonge koopman bij een firma van een landgenoot in de leer ging kwam hij vanzelfsprekend ook in contact met de Italiaanse taal.

De eerste sporen van Italiaans leren door Nederlanders vinden we juist in deze context van een mogelijke stageplaats in Venetië. Een Nederlandse koopman schreef – waarschijnlijk voor privé-gebruik tijdens een stage bij één van de grote handelskantoren aldaar – een boekje in de vorm van een gesprek, met als eerste doel om het leren van Italiaans te vergemakkelijken en als tweede doel het zich eigen maken van de koopmansgebruiken en koopmansethiek aldaar. Het betreft een tekst bestaande uit Italiaanse²⁶ zinnen en gezegdes en de daarmee corresponderende Nederlandse²⁷ vertaling. De tweetalige tekst, die onlangs onder de titel *Een koopman in Venetië. Een Italiaans-Nederlands gespreksboekje uit de late Middeleeuwen*²⁸ is uitgegeven, wordt besloten met een voorbeeldbrief in het Italiaans waarin deze koopman verantwoording aflegt aan zijn superieur, die zich klaarblijkelijk in Antwerpen bevindt.

Ook bij het in het *Repertorium VI* opgenomen *Dittionario volgare et latino* (1568) van Toscanella is sprake van buitenlandse doelgroepen die zich in Venetië bevinden. In het voorwoord lezen we dat de auteur verschillende volkstalige registers heeft opgenomen om zijn woordenboek meer toegankelijk te maken voor gebruikers van alle dag: 'Dit ten behoeve van de Vlamingen, de Spanjaarden en de andere naties die geen kennis hebben genomen van onze prachtige taal en ook nog beginners zouden zijn in de studie van de Latijnse taal'.²⁹ Niet toevallig is de auteur een leraar die 'in zijn tijd populaire' werken voor zijn leerlingen samenstelt en weet in te spelen op de behoefte van buitenlanders in Venetië in die tijd door registers in verschillende moderne talen toe te voegen.

1.3. Functie, gebruik en marktgerichtheid van de meertalige woordenboeken

Op welke manier werden de meertalige woordenboeken gehanteerd door de verschillende gebruikers? Waren zij echte leerboeken of functioneerden zij slechts als gids of naslagwerk? Om op

²¹ De Bruijn-van der Helm (1992) heeft op grond van zestiende en zeventiende-eeuwse bronnen in het Nederlands 194 Italiaanse handelstermen getraceerd. Honderd hiervan hebben zich hierin gehandhaafd tot op de dag van vandaag.

²² Zie de uitgebreide studie van Brulez (1959) over deze koopmansfamilie.

²³ Gepubliceerd door Brulez (1965). Deze Zuid-Nederlandse firma's bleven in de zestiende eeuw de handel tussen Venetië en Antwerpen voortzetten. Er bestaat een kennisgeving van de 'Vlaamse natie' in Venetië waaronder de handtekeningen van 21 kooplieden staan.

²⁴ De Nederlanders speelden een hoofdrol in de graanhandel met Oost-Europa. Van Gelder (2009) laat zien dat de doorbraak kwam in 1590 toen een kleine groep Nederlands kooplieden erin slaagden – in tegenstelling tot de Venetianen – Baltisch graan te verschepen om de hongersnood te lijf te gaan.

²⁵ Deze methode werd in het Amsterdam van de Gouden Eeuw daarom 'alla venetia' genoemd.

²⁶ In het bijzonder het dialect van de Veneto, de streek rond Venetië.

²⁷ In het bijzonder het dialect van Brabant, de streek rond Antwerpen.

²⁸ Uitgegeven in De Bruijn-van der Helm e.a. (2001).

²⁹ '[...] per giovamento de i Fiamminghi, Spagnuoli, & et altre nationi, che non havessero gusto di questa nostra bellissima lingua; & principianti fossero nello studio della Lingua latina [...]']

deze vraag in te gaan moet het - al in de inleiding gehanteerde - onderscheid gemaakt worden tussen geleerde woordenboeken aan de ene kant en praktische woordenboeken aan de andere kant.

De geleerde woordenboeken hebben vooral de functie van naslagwerken gehad. De Latijnse basis wordt onder het humanistische motto 'kwantiteit is rijkdom' uitgebreid met nieuwe talen. Het beroemdste en al genoemde voorbeeld van dit type woordenboek is de zogenaamde *Calepinus*. Oorspronkelijk verschenen als Latijns woordenboek wordt het in de loop van de eeuw verrijkt met steeds nieuwe talen. Achter het Latijnse hoofdlemma komen in parallelle kolommen de *interpretamenta* voor in verschillende talen. De *Calepinus* was op deze manier een hulp bij het lezen van klassieke en moderne Latijnse auteurs; tegelijkertijd kon deze - in versimpelde vorm - gebruikt worden als een woordenboek voor modern idioom, waarbij het Latijn - de internationale taal bij uitstek - fungeerde als zoektaal.³⁰

Bij de *Nomenclator* van Hadrianus Junius, bij aanvang al een meertalige editie, wordt het Latijnse lemma onmiddellijk gevolgd door vertalingen in meerdere volkstalen. In het voorwoord lezen we dat dit woordenboek gemaakt is voor de leraar die de jeugd moet onderwijzen. Het doel is om literaire teksten en technische tractaten in het Latijn te kunnen lezen met behulp van de vertalingen in een van de volkstalen.

Ook de technische plantentractaten van Rembertus Dodonaeus en Matthias Lobelius hebben vooral de functie van naslagwerken gehad. Zij boden hulp bij het bestuderen van verschillende plantensoorten, waarbij de registers in verschillende volkstalen het zoeken vereenvoudigden.

In het *Dittionario volgare et latino* van Orazio Toscanella staan de Italiaanse trefwoorden in alfabetische volgorde voorop, gevolgd door de Latijnse equivalenten. Aan het eigenlijke woordenboek gaan registers vooraf, waarin voor de woorden uit de vijf moderne talen (Spaans, Frans, Vlaams, Duits, en Turks) verwezen wordt naar het overeenkomende trefwoord in het *Dittionario*. Doel van het woordenboek - zo lezen we in het voorwoord - om met diens hulp 'iedere leergierige persoon in staat te stellen zich snel en zeker de Latijnse taal eigen maken en in enkele dagen(!) de toppen van de wetenschappen te bereiken en zo tot onsterfelijkheid te komen'.³¹ Toch is dit geleerde woordenboek zeker ook met een praktisch doel gemaakt. Het feit dat de ingangstaal Italiaans is doet al vermoeden dat men niet alleen Latijnse teksten wil begrijpen. Bovendien is door de toevoeging van volkstalige registers het woordenboek meer toegankelijk gemaakt voor gebruikers van alle dag.

De praktische woordenboeken hebben in eerste instantie de functie van leer- en oefenboek gehad.³² In *Ghemeyne spraken oft tsamencoutinghen* uit 1577³³, één van de vele uitgaven van het Antwerpse *Vocabulare*, is een stukje opgenomen met als titel 'De maniere van wel te studeren'. Hierin wordt aan de gebruiker het advies gegeven 'eenen wel geleerden Meester te soecken'. Bovendien wordt aangeraden het boekje op de volgende manier te gebruiken:

Slapen gaende suldy wat utnemens ende gedencweirdichs lesen op dat gy daer op denckend vanden slape bevangen wort: ende ontwakend suldy van uwer memorien weder eysschen (*fol.* 27r)

Naast leer- en oefenboek werden de praktische woordenboeken ook als naslagwerk of woordentolk gebruikt. Dit komt ter sprake in een Woord vooraf van een van de vele uitgaven van de van oorsprong Venetiaanse *Solenissimo Vochabuolista*: het boekje is gemaakt voor 'quelli che vanno praticando per il mondo'³⁴ en in het bijzonder voor diegenen die bij zakelijke transacties de diensten van een echte tolk wilden ontlopen, welke 'estraneo et forse inimico'³⁵ kon zijn. Ook in de al genoemde uitgave van het *Vocabulare* wordt gemeld dat het boekje bestemd is voor degene die lange reizen maakt en een 'interprete' of 'taelmeester' nodig heeft. In deze zin zijn de meertalige woordenboeken voor praktisch gebruik in loop der tijd - in nieuwe thematische bewerkingen en met toevoeging van steeds weer nieuwe talen - echte standaardwerken geworden voor het leren van een vreemde taal op internationaal niveau.

De markt van potentiële gebruikers van meertalige woordenboeken wordt goed in de gaten gehouden door de zestiende-eeuwse uitgevers. Zo brengt Bartholomeus de Grave in 1555 te Leuven een tweetalige (Italiaans-Franse) editie op de markt van de Italiaanse grammatica van Alberto Acarisio³⁶ en besluit de Antwerpse drukker Jan Verwithage drie jaar later Italiaans op te nemen in zijn viertalige uitgave van het *Dictionarium* (Repertorium II, 1). Klaarblijkelijk voldoen deze uitgevers in deze jaren aan een vraag. Een vraag die gekomen kan zijn van de in Antwerpen

³⁰ Marazzini (2000: 700).

³¹ [...] certamente et prestamente potrà ciascuno studioso farsi patrone della lingua ben Latina; & con esso lei salire in pochi giorni i monti delle dottrine, che alzano gli huomini alli scanni dell'immortalità [...].

³² Over woordenboeken als leermethode bij het taalonderricht cf. Bierbach (2002) en Ruijsendaal (2002).

³³ Cf. Claes (1974: 198, n° 254).

³⁴ Vert. degenen die geregeld over de wereld gaan.

³⁵ Vert. vreemd en misschien vijandig.

³⁶ Cf. Bingen (1987: 2-3); Vanvolsem (1991).

aanwezige Italiaanse gemeenschap of wellicht van de Nederlandse kooplui die belang hadden in handel met Italië. Zoals de meertaligheid van de leermeesters een belangrijke troef vormt waarmee hij zich kan aanpassen aan het publiek, zo vormt de flexibiliteit van dit genre woordenboeken een instrument voor de uitgever waarmee hij kan inspelen op de markt.³⁷

Een tweede voorbeeld van marktgerichtheid is het toevoegen van een bijlage aan een beknopte grammatica in vier talen *Coniugaisons, regles et instructions*³⁸ geschreven door Gabriel Meurier en verschenen in 1558 in Antwerpen bij drukker Jan van Waesberghe (*Repertorium II*, 3). Het betreft een 'Corte Instructie' opgenomen aan het einde van het boekje waarin een handleiding is opgenomen voor de uitspraak van de in de grammatica opgenomen talen. Voor de uitspraak van het Frans, Italiaans en Nederlands is de instructie in het Frans gesteld; voor de uitspraak van het Nederlands gebruikt men echter het Italiaans als instructietaal, en wel aan de hand van uitspraakvoorbeelden in het Toscaans. Dit is opmerkelijk en de reden hiervoor is te vinden in het Woord vooraf van deze instructie, die als titel heeft 'De la prononciatione tedesca'. De grammatica blijkt opgedragen te zijn aan de 'famosissimo Pasquillo'. Mogelijk heeft deze Italiaan, die wordt aangesproken als 'gentile virtuosissimo Mecenate', het werkje, of een deel ervan, gefinancierd met als doel Nederlands te leren. Ook de Italiaanse gemeenschap waartoe hij behoort wordt aangesproken:

Queste regole brevissime, le quali [...] goveranno non solo à voi, ma ancora alla vostra valorosa & inclita natione Italiana desiderosa prima di sapere prononciare il Fiamingo & per successo intendere & parlar lo [...]³⁹

De *Coniugaisons* lijken hiermee niet alleen bestemd voor Nederlanders die Frans, Italiaans of Spaans wilden leren, maar ook voor degenen, in het bijzonder Italianen die Nederlands onder de knie wilden krijgen. Meuriers grammatica vinden we met enkele wijzigingen, in het geheel terug in een alweer nieuwe uitgave van het *Dictionarium*, en wel die in 1568 bij de Gentse drukker Gerard de Salenson verscheen (*Repertorium II*, 6).⁴⁰

Als laatste voorbeeld van rekening houden met de markt dient een viertalige editie, gedrukt door Bartholomeus de Grave te Leuven in 1551.⁴¹ In deze editie worden aan de oorspronkelijke talen Nederlands en Frans ook de vertalingen in het Latijn en Spaans toegevoegd. De auteur van de Latijnse tekst is de bekende humanist Cornelius Valerius, docent aan het beroemde 'Collegium Trilingue' te Leuven en leermeester van Justus Lipsius. Het aantrekken van een Latinist van het kaliber van Valerius, wiens naam expliciet op de titelpagina wordt genoemd, geeft aan dat de uitgave van een leerboek in meerdere talen niet zomaar gebeurde, maar een bewust antwoord was op de eisen van de uitgevermarkt van die tijd. Met de toevoeging van een Latijnse component wordt dit van oorsprong volkstalig woordenboek op grotere schaal bruikbaar en kan tevens zijn intrede doen in school en universiteit.⁴²

2. De praktische woordenboeken

2.1. De traditie van de *Solenissimo Vochabuolista*

Het betreft hier de traditie van de Italiaans-Duitse woordenboeken die in Venetië in de vijftiende eeuw tot ontwikkeling waren gekomen. De opeenvolgende edities worden gedetailleerd besproken in Rossebastiano Bart (1984). De woordenboeken zijn bekend onder de naam van *Solenissimo Vochabuolista* waarvan de eerste tweetalige druk dateert uit 1477. Op hun beurt komen zij voort uit het zogenaamde *Sprachbuch*⁴³ van meester Georg ('Zorzi') van Neurenberg. Hij gaf les in de omgeving van het *Fondaco dei Tedeschi* in Venetië. De handelsdialogen die in het *Sprachbuch* voorkomen zijn gebaseerd op levend taalgebruik binnen een koopmanssituatie en sluiten nauw aan bij de traditie van gesprekboekjes.

In anderhalve eeuw (1477-1636) hebben van de meertalige woordenboeken binnen de Italiaans-Duitse traditie 89 edities (inclusief herdrukken en bewerkingen) het licht gezien.⁴⁴ Van de

³⁷ Voor een ander gebied veronderstelt Rossebastiano Bart (1975: 39) dat - binnen de reeks *Colloquia* van Berlaimont - de toevoeging van Portugees aan de Delftse editie uit 1598 (*Repertorium II*, 38) te maken heeft met de emigratie van Lusitaanse *marranos* naar Amsterdam die Nederlands moesten leren.

³⁸ Cf. Claes (1974, n° 176); Bingen (1987: 177, n° a).

³⁹ Vert. Deze zeer beknopte regels, die niet alleen van nut zullen zijn voor U, maar ook voor Uw grootmoedige en edele Italiaanse Natie, verlangend om eerst het Vlaams te kunnen uitspreken en vervolgens het te kunnen verstaan en spreken.

⁴⁰ Cf. Claes (1974, n° 209); Bingen (1987: 23, n° 5). Cf. ook Van der Sijs (2000: 18).

⁴¹ Cf. Claes (1974: 172, n° 143). In een uitgave van 1558, eveneens door de Grave gedrukt, is het Nederlands vervangen door Italiaans, cf. Bingen (1987: 21, n° 1).

⁴² Op de universiteiten in Europa blijft, ondanks de opkomende nationale talen, tot in de negentiende eeuw het Latijn de taal bij uitstek op cultureel-wetenschappelijk gebied. Cf. ook Waentig (2002: 135-139).

⁴³ Uitgegeven in Pausch (1972).

⁴⁴ Rossebastiano Bart (1984: 10). Cf. ook het overzicht (in tijd en plaats van uitgave) in Colombo Timelli (1992) en Finoli (2003).

oorspronkelijke tweetalige uitgave kwam men uiteindelijk tot uitgaven met acht talen, die afwisselend werden opgenomen naar de eisen van het publiek.

2.1.1. Italiaans en Nederlands in de *Solenissimo Vochabuolista*

In een vijftalige uitgave uit 1534 uit deze familie van woordenboeken vinden we voor het eerst Italiaans en Nederlands bij elkaar. Het betreft de *Quinque linguarum*⁴⁵ die in 1534 is gedrukt bij Joannes Steels in Antwerpen (Repertorium I, 1). Hoewel gedrukt in Antwerpen, is dit werk dus ontstaan in Venetië binnen de bovengenoemde traditie van de Italiaans-Duitse woordenboeken.⁴⁶ Inspelend op de markt introduceert de uitgever de Nederlandse taal (na Latijn), gevolgd door het Frans en het Spaans. Op de laatste plaats staat het Italiaans.⁴⁷ De volgorde van de moderne talen (ned./ fr./ sp./ it.) zijn een weerslag van de op dat moment actuele verspreiding van vreemde talen in de Zuidelijke Nederlanden.⁴⁸

De *Quinque Linguarum* is een zogenaamde nomenclator, een woordenboek waarin woorden en zinnen systematisch naar thema zijn gerangschikt: termen uit dezelfde sfeer worden in zestig hoofdstukjes (huis, kleding, menselijk lichaam, dieren, kleuren, gewassen, stad, land, ziekten, zonden enz.) bijeengebracht.⁴⁹ Zoals gezegd zijn de vijf opgenomen talen respectievelijk: Latijn, Nederlands, Frans, Spaans en Italiaans.

Voorbeeld 1

<i>Latinum</i>	<i>Duytsch</i>	<i>Francoys</i>	<i>Espaignol</i>	<i>Italiano</i>
[...]	[...]	[...]	[...]	[...]
	crancheyt			infirmity
	crank			infirmo
	de ghicht			la gotta
	dat water			idropsia
	de cortse			la febre
	wee			la doglia
	mijn hoofd doet			mi dole il capo
	mi wee			[...]
	[...]			[...]

(Cap XL *cranckhyt ende siecheden*, fol. E 3r)

Voorbeeld 2

<i>Latinum</i>	<i>Duytsch</i>	<i>Francoys</i>	<i>Espaignol</i>	<i>Italiano</i>
[...]	[...]	[...]	[...]	[...]
	een ontbijt			la collatione
	noenmael			il disinare
	na noenmael			la merenda
	na noen eten			merendare
	willen wy			vogliamo fare
	ontbiten			colatione
	god loons			gran merce a dio

(Cap XXI, *van broot ende wijn ende andere etelike dinghen*, fol. D 1r)

In de loop van de eeuw verschijnen er binnen de traditie van de *Solenissimo Vochabuolista* 21 edities waarin binnen de context van meerdere talen (van 5 tot 8) Italiaans naast Nederlands voorkomt. Van deze edities verschijnen er 6 op Nederlandstalig grondgebied: Antwerpen; 1 editie komt in Engeland (Southwarke) uit; later in de eeuw verschijnen achttalige edities op Franstalig grondgebied: Parijs, Lyon en Rouaan.

Voor de verschillende edities en de bibliografische gegevens zie het *Bibliografisch repertorium I*

⁴⁵ Cf. Rossebastiano Bart (1984: 117-118, n° XXXV).

⁴⁶ Gezien de Italiaans-Duitse oorsprong van dit werk is de afwezigheid van het Duits opmerkelijk. In een latere zeventalige editie uit 1540 vinden we het Duits (in het Latijn resp. Nederlands aangeduid als *Almanica*, *Hoochduytsch*) weer terug.

⁴⁷ Alda Rossebastiano Bart (1984: 260-284), die de opeenvolgende drukken binnen deze traditie nauwgezet heeft besproken, merkt op dat uitgever Joannes Steels met deze vijftalige uitgave de oorspronkelijke opzet en structuur zodanig heeft bewerkt dat deze aan de basis staat van een nieuwe groep woordenboeken (familie F) die onder de naam *Dilucidissimus Dictionarius* veel succes zullen hebben.

⁴⁸ Rossebastiano Bart (1984: 260).

⁴⁹ Voor een gedetailleerde beschrijving zie Van der Helm (2009).

2.2. De traditie van het *Vocabulare* van Noël de Berlaimont

Het betreft hier de lexicografische traditie van het beroemde *Vocabulare* van de schoolmeester Noël de Berlaimont. De opeenvolgende edities worden besproken in Verdeyen (1925-1935), Rizza (1996) en Waentig (2003).⁵⁰ De vroegst bekende uitgave verscheen in 1527 te Antwerpen.⁵¹ Het is een bewerking van een in Brugge ontstane tekst, het zogenaamde *Livre des Mestiers of Bouc vanden Ambachten*, waarin, in twee parallelle kolommen, Franse zinnen met hun Nederlandse vertalingen worden gepresenteerd.⁵² Het *Vocabulare* had zeer veel succes en kende tot in de zeventiende eeuw een grote verspreiding: er verschenen tal van bewerkingen, deels anoniem, met versies waarbij vier tot acht talen naast elkaar werden afgedrukt.⁵³ In de opeenvolgende drukken wordt telkens aan nieuwe talen een plaats gegund: Engels, Duits, Portugees. Tevens wordt de inhoud aangepast aan nieuwe eisen: gesprekken worden toegevoegd of er komen, in plaats van de oorspronkelijke gebeden, bekende grammaticale vervoegingen. Het is duidelijk dat men voor elke nieuwe uitgave te rade gaat bij zijn voorganger en her en daar wat overneemt, waarbij de tekst 'op nieuw oversien ende verbeteret is'.

Meer dan twee eeuwen lang (1527-1759) zijn van de meertalige woordenboeken binnen de Frans-Nederlandse traditie 150 edities (inclusief herdrukken en bewerkingen) verschenen.⁵⁴ Van de oorspronkelijke tweetalige uitgave kwam men uiteindelijk tot achttalige uitgaven.⁵⁵

2.2.1. Italiaans en Nederlands in het *Vocabulare* van Noël de Berlaimont

In een viertalige uitgave uit 1558 uit deze familie van woordenboeken wordt voor het eerst Italiaans als vreemde taal toegevoegd naast Nederlands, Frans en Spaans.⁵⁶ (Repertorium II, 1). De vertaling is – via een Latijns model – van de hand van een onbekende meester, Anton Maria Calabria.⁵⁷ Het *Dictionarium, Colloquia sive Formulae quatuor linguarum*⁵⁸ verschijnt in een handzaam oblongformaat⁵⁹ bij Jan Verwithage te Antwerpen. Het besluit van de drukker om deze taal in zijn editie op te nemen heeft zeker te maken met de vraag naar een ontsluiting van het Italiaans in verband met de omstandigheid van een permanente aanwezigheid een Italiaanse koopmansgemeenschap in de stad.

Voorbeeld 1

[Nederlands]

[Frans]

[Spaans]

[Italiaans]

C. - God gheue v
goeden dach
geuader, ende v geselschap.
M. - Ende alsoo gheuader.
C. - Wat maecht ghi hier
so vroech in de couwe?
M. - Ontrent een vre.
C. - Hebdy veel vercocht
van desen daghe?

[...]

[...]

C. - Dio vi dia
bon giorno
commadre & a vostra compagnia.
M. - Et à voi ancora commadre.
C. - Che fate qui
tanto mattino al freddo ?
E assai che sete qui ?
M. - Quasi vn'hora.
C. - Hauete assai venduto
questo giorno?

(Tweede Capittel om te
leeren coopen ende
vercoopen, fol. 43r)

⁵⁰ Cf. ook het overzicht (in tijd en plaats van uitgave) in Colombo Timelli (1992) en (2003) en Müller (2001: 290-302).

⁵¹ Lindemann (1994: 35-36) heeft in de Bayerische Staatsbibliothek in München een tot voor kort onbekend exemplaar van deze druk gevonden.

⁵² Uitgegeven in Gessler (1931).

⁵³ Onlangs is binnen deze traditie een herdruk verschenen van een achttalig *Colloquia* (Venetië, 1656) in Rizza (1996). Cf. ook Waentig (2002) voor nadere analyse van deze laatste editie.

⁵⁴ Rizza (1996: VI). Van der Sijs (2000: 24-25) geeft een overzicht van delen van het *Vocabulare* die opgenomen zijn in andere boeken. Zo gebruikte de Oost-Indiëvaarder Frederik de Houtman (1571-1627) de eerste vier gesprekken van De Berlaimont als basis voor zijn taalgidsje Nederlands-Maleis; Loonen (1991) heeft de invloed van De Berlaimont bestudeerd op leerboekjes Engels in de Lage landen.

⁵⁵ Müller (2001: 148-159) geeft een bespreking van de edities, inclusief een overzicht ('Sprachführer-Vokabulare der Berlaimont-gruppe') van de aanwezigheid van de verschillende talen in de loop der tijd.

⁵⁶ In hetzelfde jaar verschijnt te Leuven bij drukker Bartholomeus de Grave een editie met Italiaans naast Frans, Latijn en Spaans. Cf. Bingen (1987: 21, n° 1).

⁵⁷ 'nous avons au lieu du Flamen mis l'Italien, diligement reveu et corrigé par Maistre Antoin Maria Calabria' geciteerd in Gallina (1959: 78-79). Hoewel het citaat afkomstig is uit het voorwoord van de Leuvense editie uit 1585 (cf. vorige noot), kunnen we aannemen dat deze meester ook verantwoordelijk is geweest voor het Italiaans in de Antwerpse editie die in hetzelfde jaar verschijnt.

⁵⁸ Cf. Claes (1974: 179, n° 171); Bingen (1987: 22, n° 2a).

⁵⁹ Als teken van praktisch gebruik. Binnen de Italiaans-Duitse traditie verschijnt de zeventalige uitgave bij Joannes Crinitus in 1540 in ditzelfde oblong formaat.

Voorbeeld 2

[Nederlands]

[Frans]

[Spaans]

[Italiaans]

G.- Hoe veel ist
dat ic u schuldich ben?
M.- Dat weet ghi wel.
G.- Ic hebt seker vergheten,
ick hebt gheschreven,
maer ic en wet niet waer.
M. – Ghi zijt my schuldich
thien ponden vier schellinghen,
En doedy niet?
ist niet also?

[...]

[...]

G.- Quanto é
quel che vi debbo?
M.- Quello sapete ben voi.
G.- Veramente che l'ho dimentichato
io l'ho scritto,
mà non so dove.
M.- Voi me doveti
dieci lire & quatro soldi,
non é vero?
non é cosi?

(Tweede Capittel om te
leeren coopen ende
vercoopen, fol. 43r)

In de loop van de eeuw verschijnen er binnen de traditie van het *Vocabulare* 40 edities (inclusief herdrukken en bewerkingen) waarin binnen de context van meerdere talen (van 5 tot 8) Italiaans naast Nederlands voorkomt. Van deze edities verschijnt het grootste deel op Nederlandstalig grondgebied: Antwerpen (27 edities), Gent (1 editie), Amsterdam (2 edities), Leiden (1 editie). De rest komt uit in Basel (1 editie), Frankfurt (1 editie), Keulen (1 editie), Luik (5 edities) en Padova (1 editie).

Voor de verschillende edities en bibliografische gegevens zie het *Bibliografisch repertorium II*.

3. De geleerde woordenboeken

3.1. Het *Dictionary* van Calepinus

Het grote Latijnse woordenboek *Calepinus*, genoemd naar zijn maker, de Italiaanse monnik Ambrogio di Calepio verschijnt voor het eerst in 1502 in Reggio Emilia. De maker noemde zijn woordenboek *Dictionary*, vermoedelijk vanwege de vele *dictiones* of zegswijzen van antieke auteurs die hij erin opnam. Doel was de klassieke, met name Latijnse auteurs beter tot hun recht laten komen, ook in de lexicografie. Op deze manier werd de taalschat van het klassieke Latijn tentoongesteld. In de loop van de eeuwen wordt dit oorspronkelijk ééntalige woordenboek verrijkt met steeds nieuwe talen om tenslotte uit te groeien tot elftalige edities.

In een uitvoerige zeventalige editie uit 1570 komen voor het eerst Italiaans en Nederlands naast elkaar voor.⁶⁰ Aan het einde van de zestiende eeuw vinden we acht Calepinus uitgaven – te Basel (7) en Lyon (1) - waarin binnen de context van meerdere talen (van 7 tot 11) Italiaans naast Nederlands voorkomt.

Voorbeeld 1:

Nix, nivis [omschrijving in het Latijn] [...] Gal. *Neige*. Ital. *Neve*. Ger. *Schnee*. Belg. *Sneew* Hisp. *La nieve*. Polon. *Snieg*. Ung. *Ho*. Ang. *Snow* [citatens van Latijnse schrijvers]
[*Dictionary undecim linguarum*, 1590, p. 994, kolom a]

Voorbeeld 2:

Viginti [omschrijving in het Latijn] [...] Gal. *Vingt*. Ital. *Venti*. Germ. *Zwenzig*. Belg. *Twintich*. Hisp. *Veynte*. Pol. *Dwasiescia*. Ung. *Huz*. Ang. *Twentie* [citatens van Latijnse schrijvers]
[*Dictionary undecim linguarum*, 1590, p. 1614, kolom a]

Voor de verschillende edities en de bibliografische gegevens zie het *Bibliografisch repertorium III*

3.2. De *Nomenclator* van Junius

De *Nomenclator omnium rerum* van Hadrianus Junius (Adriaen de Jonghe) (1511-1575) is systematisch opgezet met het Latijn als uitgangspunt.⁶¹ De eerste editie in acht talen werd voor het eerst gepubliceerd bij Christoffel Plantijn te Antwerpen in 1567. De Latijnse trefwoorden zijn niet alfabetisch, maar naar onderwerpen gerangschikt, zoals bijvoorbeeld de namen voor dieren, bomen en gewassen, voedsel, instrumenten, enz. Na het trefwoord volgt bijna steeds een korte omschrijving in het Latijn met verwijzingen naar klassieke auteurs. Vertalingen worden in verschillende talen – wisselend – gegeven. Incidenteel wordt ook een Engelse vertaling gegeven. Italiaans en Nederlands komen bijna altijd voor. Aan het einde van de zestiende eeuw zijn negen Junius uitgaven – te Antwerpen (6 edities) en te Frankfurt (3 edities) - te traceren, waarin naast andere talen Nederlands en Italiaans voorkomen.

⁶⁰ Müller (2001: 117-128) geeft een overzicht van de meertalige Calepinus-uitgaven in de zestiende en zeventiende eeuw.

⁶¹ Cf. Müller (2001: 349-370); cf. ook Rademaker (1967-1968: 217-227).

Voorbeeld 1

Auris [...] Al. *Das ohr*. B. *D'oore*. G. *L'oreille*. It. *Orecchio* H. *Oreia*
Auricula infima [...] Al. *Die krespten am ohr* B. *D'lapke van d'oore* G. *Le tendron de l'oreille*. It. *El basso de le orecchia*. H. *El pico baxo de las oreias*
[*Nomenclator, De homine, & partibus humani corporis*, p. 27 kolom b]

Voorbeeld 2

Niveus [...] Al. *Schneeweiss*. B. *Sneewit*. G. *Blanche comme neige*. It. *Niveo, bianxo come neve*. H. *Blanco come nieve*
[*Nomenclator, De coloribus*, p. 203, kolom a]

Voor de verschillende edities en bibliografische gegevens zie het *Bibliografisch repertorium IV*.

3.3. De *Tertia pars Sylvae vocabulorum* van Decimator

De *Tertia pars Sylvae vocabularum* van Heinrich Decimator (ca 1544-1615) komt in 1596 uit en is systematisch georganiseerd met Latijnse trefwoorden en equivalenten in verschillende talen. Termen uit dezelfde sfeer (*De Deo & Spiritibus*, *De Insecti volatilibus*, *De Testamento*, *Morte & sepultura* enz.) zijn in 177 hoofdstukken ondergebracht. Het is het derde deel van een editie die onder de titel *Sylva vocabulorum et phrasium* (met Latijn, Grieks en Duits) in Leipzig bij in 1580 bij Georg was uitgekomen, waarbij in de loop van de verschillende edities steeds meer talen erbij komen. Alleen in dit derde deel, dat veel raakpunten heeft met de *Nomenclator* van Junius besproken in 3.2., komt Italiaans naast Nederlands voor.⁶²

Voor de verschillende edities en de bibliografische gegevens zie het *Bibliografisch repertorium V*

3.4. Het *Dittionario volgare et latino* van Toscanella

Het *Dittionario volgare et latino* van Orazio Toscanella wordt in 1568 uitgegeven in Venetië door Comin da Trino da Monferrato. In het woordenboek staan de Italiaanse trefwoorden in alfabetische volgorde voorop, gevolgd door de Latijnse equivalenten. Aan het eigenlijke Italiaans-Latijnse woordenboek gaan registers vooraf, waarin voor de woorden uit de vijf moderne talen (Spaans, Frans, Vlaams, Duits, en Turks) verwezen wordt naar het overeenkomende trefwoord in het *Dittionario*. Het Nederlandse register (28 bladzijden) staat op de eerste plaats en heeft als titel: *Tavola per alfabeto delle dittioni fiamminghe, con le quali si possono le Latine corrispondenti trovare*. Deze *Tavola* is in feite een Nederlands-Italiaanse woordenlijst die alfabetisch gerangschikt is. De maker – zo blijkt eveneens uit het voorwoord – is een zekere Gerardus Dalantus 'een jongeman die zeer geleerd is in de Latijnse en Griekse taal en tevens een zeer goede vriend van mij'. Claes (1977a: 247-252) merkt op dat het Nederlands Brabantse dialectkenmerken bevat en er vele drukfouten in de Nederlandse tekst staan.

Als bronnen voor het woordenboek worden de Latijnse woordenboeken van Aldus Manutius en Nizolius genoemd. Deze laatste wordt naast de canon van klassieke auteurs en die van de Italiaanse canon van literaire auteurs (Petrarca, Boccaccio, Ariosto) vaak aangehaald.⁶³ Hoewel dit woordenboek tot de tak van de geleerde woordenboeken behoort, is het, zoals in 1.3. gezegd, zeker ook met een praktisch doel gemaakt. De ingangstaal is immers Italiaans en verschillende volkstalige registers zijn aan het einde toegevoegd.

Voorbeeld 1

Cipolla; Haec unio, onis.
Colu.a I 2.li. Quam vocant unionem rustici, eligito. Eleggi quella forte, che i contadini chiamano cipolla.
In Fiam. *aiuyn*. In Fr. *ongnon*. In Spa. *zebollas*. In Tod. *Zuuybbel*
[Nederlands register]
Aiuuyn. vedi: *Cipolla* →

Voorbeeld 2

Dormire separatamente; Secubo, as, ubui, ubitum. Propertio Pusa [l'usa]. Vedi il pron. In Fi. *allen slapen*. In Sp. *dormir a parte*.
[Nederlands register]
Alloen slapen. vedi: *dormire separatamente* →

Voor de editie en bibliografische gegevens zie het *Bibliografisch repertorium VI*.

⁶² Gallina (1959: 202). Helaas moet een voorbeeld uit Decimators *Sylva tertia pars* ontbreken, vanwege het niet kunnen raadplegen van een editie.

⁶³ Tancke (1984: 140).

4. Meertalige nomenclaturen van technische aard

4.1. Dodonaeus' plantenboek

Het *Cruijdeboeck* van Rembertus Dodonaeus (Rembert Dodoens) (1517-1585) was het meest verspreide plantenboek in de zestiende en zeventiende eeuw. Hierin worden circa 980 planten - inclusief illustraties en medicinale toepassingen - beschreven. Dodonaeus zelf maakte een bewerking en Latijnse vertaling van de vijfde editie: *Stirpium Historiae pemptades sex sive libri XXX* (1583). De Latijnse lemmata met hun beschrijving (in het Latijn) zijn onderverdeeld in zes delen. Bij elk lemma volgt in verschillende talen - in wisselende aanwezigheid en volgorde - de vertaling.

Voorbeeld 1

De Agrifolio [Beschrijving plant in het Latijn]

Agrifolium hunc fruticem arborescentem Latini vocant: Itali Agrifoglio ac Aguifoglio; Hispani Azebo; Germani WalddiBtel; & nonnulli Stechpalmen; Belgae Hulst; Galli Hous & Housson; Angli Holy
(*Stirp. Hist. Pempt. Sextae*, Lib. I, Cap. XX, p. 746)

Voorbeeld 2:

De Olea [Beschrijving plant in het Latijn]

Ἐλαιά & ἔλαιά ἡμερος Grecis appellantur, que fatiua ac urbana Latinis *Olea* est; Germanis *Oelbaum*; Belgis *Olijfboom*; Italis *Olivo domestico*; Gallis *Olivier*; Hispanis *Olivo & Olivera*,
(*Stirp. Hist. Pempt. Sextae*, Lib. III, Cap. XXIX, p. 808)

Voor de editie en bibliografische gegevens zie het *Bibliografisch repertorium VII*.

4.2. Lobelius' plantenboek

De *Plantarum seu stirpium historia* (1576) van Matthias Lobelius (Mathias de Lobel) (1538-1616) is een geïllustreerd werk met vermelding van vele plantennamen, ingedeeld op basis van de vorm van de bladeren. In 1581 verscheen de Nederlandse vertaling onder de titel *Kruydtboeck*. Beide werken bevatten waardevol lexicografisch materiaal: de namen van de planten worden in verschillende talen weergegeven. Toegevoegd zijn registers in de opgenomen talen, waaronder Italiaans en Nederlands

Voorbeeld 1

Olea. angl. *olive tree*, ital. *oliva*, belg. *oliveboom*, germ. *oelbaum* & *olivebaum*, hisp. *azeytuna* & *olivo*
(*Plant. seu Stirp.* p. 566).

Ranunculus pratensis [...] germ. *Smalzblum*, belg. *hanenvoet* & *botterblummen*, hisp. *yerva belida*, ital. *pie corvino*

(*Plant. seu Stirp.* p. 379).

Voorbeeld 2

Olijfboom. In Latijn/ *Olea sativa*. In Hoochduytsch/ *Olebaum* ende *Oliuebaum*. In Spaensch/ *Azeytuna* ende *Olivo*. In Italiaensch/ *Oliva*. In Enghelsch/ *Olive tre*. [beschrijving olijfboom in het Nederlands]

(*Kruydtboeck*, p. 157)

Haver. Dit Graen is in Griecks ghenoeemt βρῶμος. In Latijn/ *Avena*. In Hooch ende Nederduytsch/ *Haver*. In Franchois/ *Avoine*. In Italiaensch/ *Biava*. In Engelsch/ *Etes* ende *Haver*. In Spaensch/ *Avea* ende *Avena* [beschrijving olijfboom in het Nederlands]

(*Kruydtboeck*, p. 40).

Voor de editie en bibliografische gegevens zie het *Bibliografisch repertorium VIII*.

5. Bibliografisch repertorium

De werken zijn gerangschikt naar traditie en binnen de traditie naar chronologie.

- I. De *Solenissimo Vochabuolista*
- II. Het *Vocabulare* van Noël de Berlaimont
- III. Het *Dictionarium* van Calepinus
- IV. De *Nomenclator* van Junius
- V. De *Tertia pars Sylvae vocabulorum* van Decimator
- VI. Het *Dittionario volgare et latino* van Toscanella
- VII. Dodonaeus' plantenboek
- VIII. Lobelius' plantenboek

Voor de beschrijving van de edities (inclusief herdrukken en bewerkingen) en localisatie van de exemplaren wordt verwezen naar de volgende repertoria:

Bingen, Nicole (1987), *Le maître italien (1510-1660): bibliographie des ouvrages d'enseignement de la langue italienne destinés au public de langue française, suivie d'un répertoire des ouvrages bilingues imprimés dans les pays de langue française*, Bruxelles.

Claes, Frans (1974), *Lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken gedrukt tot 1600*, Nieuwkoop. Suppl., in: *De Gulden Passer* 54, 1976, pp. 49-63; 57, 1979, pp. 128-136. Aanvullingen door Bert van Selm in: *Dokumentaal* 1977, pp. 63-66 en door Mathieu Knops in: *Dokumentaal* 1985, pp. 150-153.

Claes, Frans (1977), *Bibliografisches Verzeichnis der deutschen Vokabulare und Wörterbücher, gedruckt bis 1600*, Hildesheim, New York, Olms.

Claes, Frans/ Bakema, Peter (1995), *A bibliography of Dutch Dictionaries*, Tübingen, 1995.

Gallina, Annamaria (1959), *Contributi alla storia della lessicografia italo-spagnola dei secoli XVI e XVII*, Firenze.

Labarre, Albert (1975), *Bibliographie du Dictionarium d'Ambrogio Calepino (1502-1779)*, Baden-Baden.

Quemada, Bernard (1968), *Les dictionnaires du Français moderne 1539-1863. Étude sur leur histoire, leurs types et leurs méthodes*, Paris.

Rossebastiano Bart, Alda (1984), *Antichi vocabolari plurilingui d'uso popolare: la tradizione del 'Solenissimo Vochabuolista'*, Alessandria.

Tancke, Gunnar (1984), *Die italienischen Wörterbücher von den Anfängen bis zum Erscheinen des 'Vocabolario degli Accademici della Crusca' 1612*, Tübingen.

Verdeyen, René (ed.) (1925-1935), *Colloquia et dictionarium septem linguarum. Gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616 opnieuw uitgegeven door prof. Dr. R. Verdeyen*, Antwerpen-'s-Gravenhage.

De volgende websites bieden de mogelijkheid tot digitaal consulteren:

- Lateinische Wörterbücher, Eine illustrierte Bibliographie von Richard Wolf:
www.richardwolf.de/latein/
- Les Bibliothèques Virtuelles Humanistes:
<http://www.bvh.univ-tours.fr/>
- Early English Books online:
<http://eebo.chadwyck.com/home/>
- Mediävistik im Internet:
<http://www.mediaevum.de/>
- Service comun de la documentation de l'université de Strasbourg :
<http://num-scd-ulp.u-strasbg.fr:8080/266/>
- Catálogo de la biblioteca de la universidad complutense Madrid:
<http://cisne.sim.ucm.es/>

- Gallica bibliothèque numérique:
<http://gallica.bnf.fr/>
- Botanicus digital library:
<http://www.botanicus.org/title/b12076715>
- Accademia della Crusca: la fabbrica dell'italiano :
http://www.accademiadellacrusca.it/la_fabbrica_dell_italiano.shtml

Voor kruisverwijzingen zie de Indices.

I De Solenissimo Vochabuolista

1. **1534** Antwerpen: Jan Steels
Quinque linguarum, Latinae, Teuthonicae, Gallicae, Hispanicae, Italicae dilucidissimus
dictionarius, mirum *quam* utilis, ne dicam necessarius, omnibus linguarum studiosis.
[lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**]
[Rossebastiano 1984, n° XXXV; Claes 1974, n° 97; Claes 1995, n° 2129; Gallina 1959: 36-
39; Bingen 1987: 253, n° 18]
2. **1537** Southwarke: John Renys (gedrukt door James Nicolson)
Sex linguarum [...] dilucidissimus dictionarius
[lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng.]
[Rossebastiano 1984, n° XXXVII; Claes 1974 (1976), n° 362; Claes 1995, n° 2141; Bingen
1987: 254, n° 20]
3. **1540** Antwerpen: Joannes Crinitus
Septem linguarum [...] dilucidissimus dictionarius
[lat./**ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui]
[Rossebastiano 1984, n° XLI; Claes 1974, n° 106; Claes, 1995, n° 2151; Gallina 1959: 37-
40; Bingen 1987: 254, n° 24; Claes 1977, n° 378]
4. **Ca. 1540** Antwerpen: Hendrik Peetersen van Middelburch
Septem linguarum [...] dilucidissimus dictionarius
[lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/eng./ dui.]
[Rossebastiano 1984, n° XLII; Bingen 1987: 255, n° 25]
5. **1540-1549** Antwerpen: Hendrik Peetersen van Middelburch
Septem linguarum [...] dilucidissimus dictionarius
[lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui.]
[Rossebastiano 1984, n° XLVII; Bingen 1987: 255, n° 26]
6. **1540-1549** Antwerpen: Hendrik Peetersen van Middelburch
Septem linguarum [...] dilucidissimus dictionarius
[lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui.]
[Rossebastiano 1984, n° XLVIII; Claes 1974, n° 108 (Knops 1985: 150); Claes 1995, n°
2151; Bingen 1987: 255, n° 27; Claes 1977, n° 382]
7. **1541** Parijs: Anoul & Charles les Angeliers
Septem linguarum [...] dilucidissimus dictionarius
[---]
[Rossebastiano 1984, n.a.; Claes 1974, n.a. (Knops 1985: 150); Claes 1995, n° 2151;
Bingen 1987, n.a.]
8. **1546** Parijs: Pasquier Le Tellier
Le dictionaire des huit langages [...]
[gr./ lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui]
[Rossebastiano 1984, n° XLIX; Claes 1974, n° 126 (Knops 1985: 151); Claes 1995, n°
2165; Gallina 1959: 37-40; Bingen 1987: 256, n° 34; Claes 1977, n° 409]
9. **1548** Parijs: Pasquier Le Tellier
Le dictionaire des huit languages [...]
[gr./ lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui]
[Rossebastiano 1984, n° LII; Claes 1974, n° 133]; Claes 1995, n° 2165; Gallina 1959: 40;
Bingen 1987: 256, n° 37a; Claes 1977, n° 415]
10. **1548** Parijs: Jean Ruelle
Le dictionaire des huit languages [...]
[gr./ lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui]
[Rossebastiano 1984, n° LIII ; Claes 1974 (1974), n° 363; Claes 1995, n° 2165; Bingen
1987: 256, n° 37b; Claes 1977, n° 414]

11. **1550** Parijs: Guillaume Thibout
Le dictionnaire des huit langages [...].
[gr./ lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui]
[Rossebastiano 1984, n° LX; Claes 1974 (1976), n° 364 (Knops 1985: 151); Gallina 1959: 40; Bingen 1987: 257, n° 40; Claes 1977, n° 426]
12. **1552** Parijs: z.n.
Le dictionnaire des huit langages [...]
[gr./ lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui]
[Rossebastiano 1984, n° LXII; Claes 1974, n° 145 (Knops 1985: 151); Claes 1995, n° 2165; Bingen 1987: 257, n° 41; Claes 1977, n° 441]
13. **1552** Parijs: Guillaume Thibout
Le dictionnaire des huit langages
[gr./ lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui]
[Rossebastiano 1984, n° LXIII; Claes 1974 (1976), n° 365 (Knops 1985: 151); Claes 1995, n° 2165; Gallina 1959: 40; Bingen 1987: 257, n° 42; Claes 1977, n° 443]
14. **1552** Parijs: Veuve de Guillaume Le Bret
Le dictionnaire des huit langages [...]
[gr./ lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui]
[Rossebastiano 1984, n.a.; Claes 1974 (1976), n° 366 (Knops 1985: 151); Claes 1995, n° 2165; Bingen 1987: 258, n° 43; Claes 1977, n° 442]
Digitaal te consulteren via Early English Books Online: <http://eebo.chadwyck.com/home>
15. **1558** Lyon: Michel Jouve, (gedrukt door Jean d'Ogerolles)
Le dictionnaire des huit langages [...]
[gr./ lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui]
[Rossebastiano 1984, n° LXVII; Claes 1974, n° 173 (Knops 1985: 151); Claes 1995, n° 2165; Gallina 1959: 40; Bingen 1987: 258, n° 47; Claes 1977, n° 472]
16. **1569** Antwerpen: Jan van Ghelen
Septem linguarum [...] dilucidissimus dictionarius
[lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui]
[Rossebastiano 1984, n° LXXVII; Claes 1974, n° 217; Claes 1995, n° 2151; Bingen 1987: 260, n° 56; Claes 1977, n° 529]
17. **1569** Parijs: Veuve de Jean Bonfons
Le dictionnaire des huit langages [...]
[gr./ lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui]
[Rossebastiano 1984, n° LXXVIII; Claes 1974, n.a.; Claes 1995, n° 2165; Bingen 1987: 260, n° 57]
18. **1569** Parijs: Antoine Houic
Le dictionnaire des huit langages [...]
[gr./ lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui]
[Rossebastiano 1984, n.a.; Claes 1974 (1976), n° 373; Claes 1995, n° 2165; Bingen 1987: 260, n° 58; Claes 1977, n° 527]
19. **1573** Lyon: Michel Jouve
Le dictionnaire des huit langages. [...]
[gr./ lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui]
[Rossebastiano 1984, n° LXXX; Claes 1974, n° 232 (Knops 1985: 151); Claes 1995, n° 2165; Gallina 1959: 40; Bingen 1987: 261, n° 61; Claes 1977, n° 564]
20. **1580** Parijs: Nicolas Bonfons
Le dictionnaire des huit langages [...]
[gr./ lat./ **ned.**/ fr./ sp./ **it.**/ eng./ dui]
[Rossebastiano 1984, n° LXXXIII; Claes 1974 (1976), n° 268 (Knops 1985: 151); Claes 1995, n° 2165; Bingen 1987: 261, n° 63; Gallina 1959: 40; Claes 1977, n° 624]
Digitaal te consulteren via Early English Books Online: <http://eebo.chadwyck.com/home>

21. **1600** Rouaan: Adam Malassis
Le dictionnaire des six langages [...]
[lat./ **ned.**/ fr./ sp../ **it.**/ eng]
[Rossebastiano 1984, n.a.; Claes 1974 (1976), n° 389; Claes 1995, n° 2138; Bingen 1987:
262, n° 68]

II. Het *Vocabulare* van Noël de Berlaimont

1. **1558** Antwerpen: Jan Verwithagen
Dictionarium, colloquia, sive formulae quatuor linguarum, Belgicae, Gallicae, Hispanicae, Italicae [...] denuo recognitum [...].
[ned./ fr./ sp./ it.]
[Verdeyey 1926, n° 7; Claes 1974, n° 171; Claes 1995, n° 2085; Bingen 1987: 22, n° 2a]
2. **1558** Antwerpen: Jan Verwithagen
Vocabulario, colloquios o dialogos en quatro linguas [...]
[ned./ fr./ sp./ it.]
[Claes 1974, n° 172; Gallina 1959: 54; 89; Bingen 1987: 23, n° 2b]
3. **1558** Antwerpen: Jan van Waesberghe (gedrukt door Ameet Tavernier)
Gabriel Meurier, Coniugaisons, regles et instructions, mout propres et necessairement
reiques pour ceux qui desirent apprendre François, Italien, Espagnol et Flamen [...].
[Claes 1974, n° 176; Bingen 1987: 177, n° a; Facsimile editie Slatkin Reprints, 1973]
NB Kleine grammatica van Meurier in vier talen met slechts één editie. Deze zal
later gedeeltelijk geïncorporeerd worden in de verschillende edities (vanaf 1568: de
editie Gheeraert van Salenson te Gent) van het *Vocabulare* van Noël de
Berlaimont.
4. **1562** Antwerpen: Jan Verwithagen
Vocabulaire, Colloques ou Dialogues en quatre langues [...]
[it./ fr./ sp./ ned.]
[Verdeyey 1926, n° 8; Claes 1974, n° 185; Claes 1995, n° 2085; Bingen 1987: 23, n° 3]
5. **1565** Antwerpen: Jan Verwithagen
Dictionaire, Colloques ou Dialogues en quatre langues [...]
[it./ fr./ sp./ ned.]
[Claes 1974, n° 199; Claes 1995, n° 2083; Gallina 1959: 89; Bingen 1987: 23, n° 4]
6. **1568** Gent: Gheeraert van Salenson
Dictionaire, Colloques, ou Dialogues en quatre langues [...]
[it./ fr./ sp./ ned.]
[Verdeyey 1926, n° 9; Claes 1974, n° 209; Claes 1995, n° 2083; Gallina 1959: 89; Bingen
1987: 23, n° 5]
7. **1568** Antwerpen: Jean Bellère
Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro linguas [...]
[it./ fr./ sp./ ned.]
[Verdeyey 10; Claes 1974, n° 210; Claes 1995, n° 2084; Gallina 1959: 89; Bingen 1987:
23, n° 6]
8. **1569** Antwerpen, Jean Bellère
Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro linguas [...]
[it./ fr./ sp./ ned.]
[Claes 1974, n° 216; Gallina 1959: 89; Bingen 1987: 24, n° 7]
9. **1569** Antwerpen, Jan Verwithagen
Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro linguas [...]
[it./ fr./ sp./ ned.]
[Claes 1974 na; Claes 1995, n° 2084; Bingen 1987 na]
10. **1571** Antwerpen, Jan Verwithagen
Dictionario, Coloquios o Dialogos en quatro linguas [...]
[it./ fr./ sp./ ned.]
[Claes 1974, n° 224; Claes 1995, n° 2084; Gallina 1959: 89; Bingen 1987: 24, n° 8]
11. **1573** Antwerpen: Joost van Hertoghe
Dictionaire, Colloques, ou Dialogues en quatre langues [...]
[it./ fr./ sp./ ned.]

- [Verdeyen 1926, n° 15; Claes 1974, n° 230; Claes 1995, n° 2083; Claes 1995, n° 2083; Bingen 1987: 24, n° 9]
12. **1576** Antwerpen: Hendrik Hendricx (gedrukt door Gillis van den Rade)
Colloquia et Dictionariolum sex Linguarum [...]
[it./ fr./ sp./ lat./ **ned.**/ dui]
[Verdeyen 1926, n° 17; Claes 1974 (1976), n° 377; Claes 1995, n° 2133; Bingen 1987: 24, n° 10; Claes 1977, n° 588]
13. **1576** Antwerpen: Hendrik Hendricx (gedrukt door Gillis van den Rade)
Colloques ou Dialogues avec un Dictionnaire en six langues [...]
[it./ fr./ sp./ **ned.**/ dui./ eng]
[Claes 1974, n° 248a; Claes 1995, n° 2131; Gallina 1959; 90; Bingen 1987: 24, n° 11; Claes 1977, n° 586]
14. **Na 1579** Antwerpen: Arnold Coninx
Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro lenguas [...]
[it./ fr./ sp./ **ned.**.]
[Claes 1974, n° 263; Claes 1995, n° 2084; Bingen 1987: 24, n° 12]
15. **1579** Antwerpen: Hendrik Hendricx (gedrukt door Gillis van den Rade)
Colloquia cum Dictionariolo sex linguarum [...]
[it./ fr./ sp./ lat./ **ned.**/ eng.]
[Verdeyen 1926, n° 19; Claes 1974, n° 262; Claes 1995, n° 2132; Gallina 1959: 90; Bingen 1987: 24, n° 13]
16. **Ca 1580** Amsterdam: Cornelis Claesz
Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro lenguas [...]
[it./ fr./ sp./ **ned.**.]
[Verdeyen 1926, n° 20; Claes 1974, n° 270; Claes 1995, n° 2084; Gallina 1959: 89; Bingen 1987: 24, n° 14]
17. **1582** Antwerpen: Jan Coesmans
Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro lenguas [...]
[it./ fr./ sp./ **ned.**.]
[Claes 1974, n° 274; Claes 1995, n° 2084; Gallina 1959: 89; Bingen 1987: 24, n° 15]
18. **1582** Antwerpen: Hendrik Hendricx
[Colloquia sex linguarum noviter impressa]⁶⁴ Germanice, Gallice, Belgice, Latine, Hispanice et Italice.
[Claes 1974 (1976), n° 275; Gallina 1959: 85-89; Bingen 1987 na; Claes 1977, n° 653]
19. **1583** Antwerpen: Hendrik Hendricx
Colloquia cum Dictionariolo sex linguarum [...]
[lat./ **it.**/ fr./ sp./ **ned.**/ dui]
[Claes 1974, n° 281; Claes 1995, n° 2131; Gallina 1959: 90; Bingen 1987: 25, n° 16; Claes 1977, n° 654]
20. **1583** Antwerpen: Hendrik Hendricx
Colloquia cum Dictionariolo sex linguarum [...]
[lat./ **it.**/ fr./ sp./ **ned.**/ eng.]
[Verdeyen 1926, n° 21; Claes 1974, n° 280; Claes 1995, n° 2133; Bingen 1987: 25, n° 17]
Digitaal te consulteren via Les Bibliothèques Virtuelles Humanistes: <http://www.bvh.univ-tours.fr/>
21. **1583** Antwerpen: Hendrik Hendricx
Colloques ou Dialogues avec un Dictionnaire en six langaiges [...]
[**ned.**/ eng./ dui./ fr./ sp./ **it.**.]
[Claes 1974 (1979), n° 401; Claes 1995, n° 2131; Bingen 1987: 25, n° 18]

⁶⁴ Onbreekt titelblad

22. **1584** Antwerpen: Jan Verwithagen
Familiaria Colloquia cum Dictionariolo sex linguarum [...]
[lat./ **it.**/ fr./ sp./ **ned.**/ eng.]
[Verdeyen 1926, n° 23; Claes 1974, n° 283; Claes 1995, n° 2136; Bingen 1987: 25, n° 19]
23. **1585** Antwerpen: z.n.
Colloquia et dictionariolum septem linguarum [...]
[----]
[Claes 1974, n° 294; Claes 1995, n° 2147; Bingen 1987: na; Claes 1977, n° 682]
24. **1585** Antwerpen: z.n.
Colloquia et dictionariolum octo linguarum [...]
[Claes 1974, n° 293; Bingen 1987, n.a.; Claes 1977, n° 681]
25. **1585** Antwerpen: z. n.
Dictionariolum hexaglosson cum Colloquiis aliquot sex linguarum [...]
[lat./ **it.**/ fr./ sp./**ned.**/ dui.]
[Claes 1974, n° 291; Claes 1995, n° 2135; Bingen 1987: 25, n° 20; Claes 1977, n° 672]
26. **1585** Basel: Froben (Frobenius)
Dictionariolum hexaglosson cum Colloquiis aliquot sex linguarum [...]
[lat./ **it.**/ fr./ sp./**ned.**/ dui.]
[Verdeyen 1926, n° 24; Claes 1974, n° 292; Claes 1995, n° 2135; Gallina 1959: 89;
Bingen 1987: 25, n° 21; Claes 1977, n° 673]
27. **1586** Antwerpen: Joachim Trognesium
Colloquia et Dictionariolum septem linguarum [...]
[lat./ **it.**/ fr./ sp./ **ned.**/ dui./ eng.]
[Verdeyen 1926, n° 27; Claes 1974, n° 298; Claes 1995, n° 2147; Gallina 1959: 85-86;
90; Bingen 1987: 25, n° 22; Claes 1977, n° 684]
Digitaal te consulteren via Early English Books Online: <http://eebo.chadwyck.com/home>
28. **1589** Luik: Henri Hovius
Colloquia et Dictionariolum septem linguarum [...]
[lat./ **it.**/ fr./ sp./ **ned.**/ dui./ eng.]
[Verdeyen 1926, n° 30; Claes 1974, n° 303; Claes 1995, n° 2147; Bingen 1987: 26, n°
23a; Claes 1977, n° 724]
Digitaal te consulteren via Early English Books Online: <http://eebo.chadwyck.com/home>
29. **1591** Luik: Henri Hovius
Colloquia et Dictionariolum septem linguarum [...]
[lat./ **it.**/ fr./ sp./ **ned.**/ dui./ eng.]
[Verdeyen 1926, n° 31; Claes 1974, n° 311; Claes 1995, n° 2147; Gallina: 1959: 90;
Quemada 1968: 571; Bingen 1987: 26, n° 23b; Claes 1977, n° 750]
30. **1592** Padova: Paolo Meietti
Colloquia et Dictionariolum septem linguarum [...]
[lat./ **it.**/ fr./ sp./ **ned.**/ dui./ eng.]
[Claes 1974, n° 317; Claes 1995, n° 2147; Gallina 1959: 90; Bingen 1987: 26, n° 25;
Claes 1977, n° 759]
Digitaal te consulteren via Early English Books Online: <http://eebo.chadwyck.com/home>
31. **1593** Leiden: Jan Paets (verkocht bij C. Nicolaes Amsterdam)
Colloquia et Dictionariolum septem linguarum [...]
[lat./ **it.**/ fr./ sp./ **ned.**/ dui./ eng.]
[Verdeyen 1926, n° 38; Claes 1974, n° 318; Claes 1995, n° 2147; Gallina 1959: 90;
Bingen 1987: 26, n° 26; Claes 1977, n° 774]
Digitaal te consulteren via Early English Books Online: <http://eebo.chadwyck.com/home>
32. **1595** Luik: Henri Hovius
Colloquia et Dictionariolum septem linguarum [...]
[lat./ **it.**/ fr./ sp./ **ned.**/ dui./ eng.]
[Verdeyen 1926, n° 39; Claes 1974, n° 326; Claes 1995, n° 2147; Gallina 1959: 90;
Bingen 1987: 26, n° 27; Claes 1977, n° 796]

Digitaal te consulteren via Early English Books Online: <http://eebo.chadwyck.com/home>

33. **1595** Keulen: Wilhelm Lützenkirchen
Dictionariolum hexaglosson cum colloquiis aliquot sex linguarum [...] [lat./ **it.**/ fr./ sp./ **ned.**/ dui]
[Verdeyen 1926, n° 41; Claes 1974, n° 327; Claes 1995, n° 2135; Gallina 1959: 89; Bingen 1987: 27, n° 28; Claes 1977, n° 801]
34. **1595** Frankfurt: Zacharias Palthenius
Dictionarium seu Dialogi septem linguarum [...] [**ned.**/dui./eng./lat./fr./sp./**it.**⁶⁵]
[Verdeyen 1926, n° 40; Claes 1974 (1976), n° 384; Claes 1995 na; Gallina 1959: 90; Bingen 1987: 27, n° 29; Claes 1977, n° 800]
35. **1596** Antwerpen: Jan van Keerberghen
Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro linguas [...] [**it.**/ fr./ sp./ **ned.**]
[Claes 1974, n° 332; Claes 1995, n° 2084; Gallina 1959: 89; Bingen 1987 : 27, n° 31a]
36. **1596** Antwerpen: Hieronymus Verdussen
Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro linguas [...] [**it.**/ fr./ sp./ **ned.**]
[[Verdeyen 1926, n° 42; Claes 1974, n° 331; Claes 1995, n° 2084; Gallina 1959: 89; Bingen 1987: 27, n° 31b]
37. **1597** Luik: Henri Hovius
Colloquia et Dictionariolum septem linguarum [...] [**ned.**/ eng./ dui./ lat./ **it.**/ sp./ fr.]
[Verdeyen 1926, n° 43; Claes 1974, n° 336; Claes 1995, n° 2147; Gallina 1959: 90; Bingen 1987: 27, n° 32; Claes 1977, n° 827]
Digitaal te consulteren via Early English Books Online: <http://eebo.chadwyck.com/home>
38. **1598** Amsterdam: Cornelis Claesz (gedrukt door Bruyn Schinckel Delft)
Colloquia et Dictionariolum octo linguarum [...] [lat./ **it.**/ fr./ sp./ **ned.**/ dui./eng./ port.]
[Verdeyen 1926, n° 44; Claes 1974, n° 340 (Van Selm 1977: 65-66); Claes 1995, n° 2156; Gallina 1959: 86; 90; Bingen 1987: 27, n° 33; Claes 1977, n° 834]
Digitaal te consulteren via Early English Books Online: <http://eebo.chadwyck.com/home>
39. **1600** Antwerpen: z.n.
Dictionarium quattuor linguarum [Flandricae, Gallicae, Hispanicae et Italicae]
[...] [Verdeyen 1926, n° 48; Claes 1974, n° 351; Claes 1995, n° 2086; Gallina 1959: 89; Bingen 1987: 27, n° 34]
40. **1600** Luik: Henri Hovius
Colloquia et Dictionariolum septem linguarum [...] [lat./ **it.**/ fr./ sp./ **ned.**/ dui./ eng.]
[Verdeyen 1926, n° 46; Claes 1974, n° 350; Claes 1995 n° 2147; Gallina 1959: 90; Bingen 1987: 28, n° 35; Claes 1977, n° 849]
Digitaal te consulteren via Early English Books Online: <http://eebo.chadwyck.com/home>

⁶⁵ Zie Gallina 1959: 90.

III Het *Dictionarium van Calepinus*

1. **1570** Basel: Henricpetri
Ambrosius Calepinus, *Dictionarium septem linguarum*. [...] In quo respondent Latinis vocabulis, Graeca, Italica, Gallica, Hispanica, Germanica, Belgica [...].
[lat. → gr./ **it.**/ fr./ sp./ dui./ **ned.** in wisselende aanwezigheid en volgorde]
[Labarre 1975, n° 116; Claes 1974, n° 220; Claes 1995, n° 2144; Tancke 1984:42-43; Quemada 1968: 569; Bingen 1987: 44, n° 5; Claes 1977, n° 53]
2. **1574** Basel: Henricpetri
Ambrosius Calepinus, *Dictionarium septem linguarum* [...]
[lat. → gr./ **it.**/ fr./ sp./ dui./ **ned.** in wisselende aanwezigheid en volgorde]

[Labarre 1975, n° 124; Claes 1974, n° 244; Claes 1995, n° 2144; Bingen 1987: 45, n° 12a; Claes 1977, n° 569]
3. **1575** Basel: Henricpetri
Ambrosius Calepinus, *Dictionarium septem linguarum* [...]
[lat. → gr./ **it.**/ fr./ sp./ dui./ **ned.** in wisselende aanwezigheid en volgorde]
[Labarre 1975, n° 125; Claes 1974, n° 247; Claes 1995, n° 2144; Bingen 1987, 45, n° 12b; Claes 1977, n° 577]
4. **1579** Basel: Henricpetri
Ambrosius Calepinus, *Dictionarium linguarum septem* [...]
[lat. → gr./ **it.**/ fr./ sp./ dui./ **ned.** in wisselende aanwezigheid en volgorde]
[Labarre 1975, n° 134; Claes 1974 (1976), n° 378; Claes 1995, n° 2144; Bingen 1987: 46, n° 19; Claes 1977, n° 607]
5. **1581** Lyon: z.n.
Ambrosius Calepinus, [...] *linguarum novem dictionarium*
[lat. → gr./ hebr./ fr./ **it.**/ dui./ sp./ eng./ **ned.** in wisselende aanwezigheid en volgorde]
[Labarre 1975, n° 138; Claes 1974 na; Gallina 1959: 109; ; Bingen 1987: 46, n° 23; Claes 1977, n° 622]
6. **1584** Basel: Sebastian Henricpetri
Ambrosius Calepinus, *Dictionarium octo linguarum* [...]
[lat. → gr./ **it.**/ fr./ sp./ hebr./ dui./ **ned.** in wisselende aanwezigheid en volgorde]
[Labarre 1975, n° 142; Claes 1974, n° 287; Claes 1995, n° 2153; Gallina 1959: 107-6; 118; Bingen 1987: 46, n° 27; Claes 1977, n° 661]
7. **1590** Basel: Sebastian Henricpetri
Ambrosius Calepinus, *Dictionarium undecim linguarum* [...]
[lat. → gr./ **it.**/ fr./ sp./ hebr./ **ned.**/ po./ hong./ eng./ dui. in wisselende aanwezigheid en volgorde]
[Labarre 1975, n° 152; Claes 1974, n° 310; Claes 1995, n° 2154; Gallina 1959: 119; Bingen 1987: 47, n° 37; Claes 1977; n° 735]
8. **1598** Basel, Sebastian Henricpetri
Ambrosius Calepinus, *Dictionarium undecim linguarum* [...]
[lat. → gr./ **it.**/ fr./ sp./ hebr./ dui./ po./ hong./ eng./ **ned.** in wisselende aanwezigheid en volgorde]
[Labarre 1975, n° 162; Claes 1974, n° 341; Claes 1995, n° 2154; Gallina 1959: 119; Bingen 1987: 48, n° 46; Claes 1977, n° 831]

IV De Nomenclator van Junius

1. **1567** Antwerpen: Christoffel Plantijn
Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum propria nomina variis linguis explicata Indicans*: Hadriano Junio medico auctore.
[lat. → gr./dui./ **ned.**/ fr./ **it.**/ sp./eng. in wisselende volgorde en aanwezigheid]
[Claes 1974, n° 207; Claes 1995, n° 2164; Quemada 1968: 569; Bingen 1987: 136 (no 1); Claes 1977, n° 519]
NB recente editie van 1567 in facsimile, Hildesheim-New York: Georgs Olms Verlag, 1976
2. **1567** Antwerpen: Gillis Beys (gedrukt door Christoffel Plantijn)
Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum* [...]
[lat. → gr./ dui./ **ned.**/ fr./ **it.**/ sp./ eng. in wisselende volgorde en aanwezigheid]
[Claes 1974, n° 208; Claes 1995, n° 2164; Bingen 1987, n.a.; Claes 1977, n° 514]
3. **1569** Antwerpen: Christoffel Plantijn
Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum* [...]
[lat. → gr./ dui./ **ned.**/ fr./ **it.**/ sp./ eng. in wisselende volgorde en aanwezigheid]
[Claes 1974, n° 215; Claes 1995, n° 2164; Bingen 1987, n.a.; Claes 1977, n° 528]
4. **1575** Antwerpen: Christoffel Plantijn
Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum* [...]
[lat. → gr./ dui./ **ned.**/ fr./ **it.**/ sp./ eng. in wisselende volgorde en aanwezigheid]
[Claes 1974 (1976), n° 376; Claes 1995, n° 2164; Bingen 1987, n.a.; Claes 1977, n° 583]
5. **1577** Antwerpen: Christoffel Plantijn
Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum* [...]
[lat. → gr./ dui./ **ned.**/ fr./ **it.**/ sp./ eng. in wisselende volgorde en aanwezigheid]
[Claes 1974, n° 257; Claes 1995 n° 2164; Bingen 1987: 137-8, n° 2; Claes 1977, n° 590]
6. **1583** Antwerpen: Christoffel Plantijn
Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum* [...] tertia editio.
[lat. → gr./ dui./ **ned.**/ fr./ **it.**/ sp./ eng. in wisselende volgorde en aanwezigheid]
[Claes 1974, n° 282.; Claes 1995, n° 2164; Claes 1977, n° 655]
7. **1590** Frankfurt: Joannes Wechelus
Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum* [...]
[lat. → gr./ dui./ **ned.**/ fr./ **it.**/ sp./ eng. in wisselende volgorde en aanwezigheid]
[Claes 1974, n.a.; Claes 1995, n° 2163; Bingen 1987, n.a.; Claes 1977, n° 741]
8. **1591** Frankfurt: Joannes Wechelus en Petrus Fischer
Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum* [...]
[lat. → gr./ dui./ **ned.**/ fr./ **it.**/ sp./ eng. in wisselende volgorde en aanwezigheid]
[Claes 1974, n° 312; Bingen 1987: 139 (n° 4); Claes 1995, n° 2163; Claes 1977, n° 754]
9. **1596** Frankfurt: Haeredes Petrus Fischeri (gedrukt door Johannes Saurius)
Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum* [...]
[lat. → gr./ dui./ **ned.**/ fr./ **it.**/ sp./ eng. in wisselende volgorde en aanwezigheid]
[Claes 1974, n° 333; Bingen 1987: 140, n° 5; Claes 1995, n° 2163; Claes 1977, n° 819]

NB

Digitaal te consulteren een zeventiende-eeuwse editie: Hadrianus Junius, *Nomenclator octilinguis*, Parijs, 1606 via Mediävistik im Internet: www.Mediaevum.de

V De Tertia pars Sylvae vocabulorum van Decimator

1. **1596** Leipzig: Heningus Grossius (gedrukt door Michael Lautzenberger)
Heinrich Decimator, Tertia pars Sylvae vocabulorum et phrasium, sive Nomenclator.
Continens permultas omnium rerum, quae in probatis omnium doctriinarum auctoribus
inveniuntur, appellationes aliquot linguis redditas & illustratas, quae & primae & secundae
parti adhuc defuere [...].
[lat. → gr./ hebr. (incid. chald.)/ fr./ **it.**/dui. (incid. Alemans)/ **ned.**/ sp./ eng. in wisselende
volgorde en aanwezigheid]
[Claes 1974 (1976), n° 386; Claes 1995, n° 2157; Gallina 1959: 196; Bingen 1987: 65, n°
1; Claes 1977, n° 814]

VI. Het *Dittionario volgare et latino* van Toscanella

1. **1568** Venetië: Comin da Trino
Dittionario volgare et latino, con le sue autorità della lingua, tolte da buoni autori toscani, dove è tornato bene: & con le dittioni latine corrispondenti [...] Con la lingua fiamminga, spagnuola, et altre lingue [...] Fatica di Oratio Toscanella.
[**it.** → lat./ sp./ **ned.**/ fr./ dui./ tur./ in wisselende volgorde en aanwezigheid]
[Claes 1974, n° 211 (Van Selm 1977: 63-64); Claes 1995, n° 2114; Gallina 1959: 153-159; Tancke 1984: 60-63; ; Bingen 1987: 231, n° 1]
Digitaal te consulteren via Accademia della Crusca, la fabbrica dell'italiano:
http://193.205.158.207:8082/fabitaliano2/1_DIZIONARI.HTM

VII Dodonaeus' plantenboek

1. **1583** Antwerpen: Christoffel Plantijn
Rembert Dodoens, *Stirpium Historiae pemptades sex sive libri XXX*
[lat./ fr./ dui./ gr./ **it.**/ **ned.**/ sp./ tsech/ eng in wisselende volgorde en aanwezigheid]
[Claes 1995, n° 2159]
Facsimile uitgave: Nieuwendijk, de Forel, 1979
Digitaal te consulteren via Service comun de la documentation de l'université de
Strasbourg: <http://num-scd-ulp.u-strasbg.fr:8080/266/>

VIII Lobelius' plantenboek

1. **1576** Antwerpen: Christoffel Plantijn
Mathias de Lobel, Plantarum seu stirpium historia. Cui annexum Adversariorum Volumen
[eng./ fr./dui./it./lat./port./sp./ned. in wisselende volgorde en aanwezigheid]
Digitaal te consulteren via Catálogo de la biblioteca de la universidad complutense Madrid:
<http://cisne.sim.ucm.es>
[Claes 1995, n.a.]
2. **1581** Antwerpen: Christoffel Plantijn
Mathias de Lobel, Kruydtboeck oft Beschrijvinghe van allerleye Ghewassen, Kruyderen,
Hesteren, ende Gheboomten.
[eng./ fr./dui./ it./ lat./port./sp./ned. in wisselende aanwezigheid en volgorde]
[Claes 1995: n° 3261]
Facsimile editie: Kruishoutem: Emka, 1983
Digitaal te consulteren via Gallica bibliothèque numérique: www.gallica.bnf.fr
3. **1591** Antwerpen: Officina plantiniana, apud viduam & J. Moretum
Mathias de Lobel, Icones stirpium seu plantarum tam exocitarum qua indigenarum [...]
Cum septem linguarum indicibus.
[eng./ fr./dui./it./lat./port./sp./ned. in wisselende aanwezigheid en volgorde]
[Claes 1995: n° 3262]
Digitaal te consulteren via Botanicus digital library:
<http://www.botanicus.org/title/b12076715>

Bibliografie

- Aristodemo, Bernardina (ed.) (1994), *Lodovico Guicciardini: descrizione di tutti i Paesi Bassi*, Amsterdam.
- Bierbach, Mechtild (2002), 'Wörterbücher und der Unterricht des Französischen als Fremdsprache im 16. Jahrhundert', in: Werner Hüllen und Friederike Klippel (ed.), *Heilige und profane Sprachen: die Anfänge des Fremdsprachenunterrichts im westlichen Europa*. Wiesbaden, pp. 141-173.
- Bingen, Nicole (1987), *Le maître italien (1510-1660): bibliographie des ouvrages d'enseignement de la langue italienne destinés au public de langue française, suivie d'un répertoire des ouvrages bilingues imprimés dans les pays de langue française*, Bruxelles.
- Bingen, Nicole (1991), 'Les éditions d'oeuvres en langue italienne à Anvers à l'époque de Lodovico Guicciardini', in: *Lodovico Guicciardini (1512-1589). Actes du Colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990*. Edités par Pierres Jodogne, Louvain, pp. 179-202.
- Brulez, Wilfrid (1959), *De firma della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw*, Brussel.
- Brulez, Wilfrid (1965), *Marchands flamands à Venise. I (1568-1605)*, Bruxelles.
- Claes, Frans (1974), *Lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken gedrukt tot 1600*, Nieuwkoop. Suppl. in: *De Gulden Passer* 54, 1976, pp. 49-63; 57, 1979, pp. 128-136. Aanvullingen door Bert van Selm in: *Dokumentaal* 1977, pp. 63-66 en door Mathieu Knops in: *Dokumentaal* 1985, pp. 150-153.
- Claes, Frans (1977a), 'Nederlands in een Venetiaans woordenboek uit 1568', in: *Wetenschappelijke Tijdingen* 36, pp. 247-252.
- Claes, Frans (1977), *Bibliografisches Verzeichnis der deutschen Vokabulare und Wörterbücher, gedruckt bis 1600*, Hildesheim, New York, Olms.
- Claes, Frans/ Bakema, Peter (1995), *A bibliography of Dutch Dictionaries*, Tübingen.
- Colombo Timelli, Maria (1992), 'Dictionnaires pour voyageurs, dictionnaires pour marchands ou la polyglossie au quotidien au xve et xviie siècles', in: *Linguisticae investigationes*, T. XVI, pp. 395-421.
- Colombo Timelli, Maria (2003), 'Aspetti didattici nei dizionari plurilingui del XVI-XVII secolo' : il 'Berlaimont', in: *Quaderni del CIRSIL - 2 - www.lingue.unibo.it/cirsil, pp. 1-11.*
- De Bruijn-van der Helm, José (1992), *Merce, moneta e monte. Termini commerciali italiani attestati nei testi neerlandesi del secoli XVI e XVII*, Utrecht.
- De Bruijn-van der Helm, José e.a. (2001), *Een koopman in Venetië. Een Italiaans-Nederlands gespreksboekje uit de late Middeleeuwen*, Hilversum.
- De Groote, Henri (1967), 'De zestiende-eeuwse Antwerpse schoolmeesters'. In: *Bijdragen tot de geschiedenis, inzonderheid van het oude hertogdom Brabant* 1, 3de reeks, 99, pp. 179-183.
- De Vreese, Willem (1897), 'Meurier (Gabriel)', in: *Biographie nationale, publiée par Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, tome 14. Bruxelles, pp. 700-763.
- Finoli, Anna Maria (2003), 'Aspetti didattici nei dizionari plurilingui: l'Utilissimo Vocabulista', in: *Quaderni del CIRSIL - 2 - www.lingue.unibo.it/cirsil, pp. 1-12.*
- Gallina, Annamaria (1959), *Contributi alla storia della lessicografia italo-spagnola dei secoli XVI e XVII*, Firenze.
- Gessler, Jan (ed.) (1931), *Het Brugsche Livre des mestiers en zijn navolgingen. Vier aloude conversatieboekjes om Fransch te leeren*, Brugge, 6 vol.

Giron, Mose (1710), *Il grande dittionario italiano et hollandese come pure hollandese et italiano, contenente tutti li nomi, verbi & c. ... che ... vengono adoperati dai migliori scrittori*. [...] Het groot italiaansch en nederduitsch woordenboek, Amsterdam, appresso Pietro Mortier, 2 vol.

Gorini, Umberto (1997), *Storia dei manuali per l'apprendimento dell'italiano in Germania (1500-1950). Un'analisi linguistica e socioculturale*, Frankfurt am Main.

Goris, Jan Albert (1925), *Étude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567*, Louvain.

Goris, Jan Albert (1940), *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de XXe tot de XXe eeuw*, Brussel.

Haensch, Günther (1991), 'Die mehrsprachigen Wörterbücher und ihre Probleme', in: *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, hrsg. von Franz Josef Hausmann e.a., Berlin-New York, Band III, pp. 2909-2937.

Labarre, Albert (1975), *Bibliographie du Dictionarium d'Ambrogio Calepino (1502-1779)*, Baden-Baden.

Lindemann, Margarete (1994), *Die französischen Wörterbücher von den Anfängen bis 1600. Entstehung und typologische Beschreibung*, Tübingen.

Loonen, Pieter (1991), *For to learne to buye and sell. Learning English in the Low Dutch area between 1500 and 1800. A critical survey*, Maarsse.

Marazzini, Claudio (2000), 'The teaching of Italian in 15th- and 16th-century Europe', in: *History of the Language Sciences. An international Handbook on the Evolution of the Study of Language from the Beginnings to the Present*, Berlin-New-York, Vol. I, pp. 699-705.

Meeus, Hubert (2007), 'Wat een spraak! Vreemde talen in het Antwerpen van Cornelis Kiliaan', in: Stijn van Rossem (ed.), *Portret van een Woordenaar. Cornelis Kiliaan en het woordenboek in de Nederlanden*. Antwerpen, pp. 101-113.

Meijer, Lodewijk (1672), *Italiaansche Spraakkonst. Leerende op eene vaste grondt de Italiaansche taale wel, en ter deege leezen, verstaan, spreken en schrijven*, Amsterdam, bij Abraham Wolfgang [anoniem gepubliceerd]. Facsimile heruitgegeven door Vincenzo Lo Cascio, Dordrecht, Foris Publications, 1995.

Müller, Peter (2001), *Deutsche Lexikographie des 16. Jahrhunderts. Konzeptionen und Funktionen frühneuzeitlicher Wörterbücher*, Tübingen.

Pausch, Oskar (ed.) (1972), *Das älteste italienisch-deutsche Sprachbuch. Eine Überlieferung aus dem Jahre 1424 nach Georg von Nürnberg*, Wien.

Quemada, Bernard (1968), *Les dictionnaires du Français moderne 1539-1863. Étude sur leur histoire, leurs types et leurs méthodes*, Paris.

Rademaker, S. (1967-1968), 'De Nomenclator van Hadrianus Junius', in: *Hermeneus*, 39, pp. 217-227.

Rizza, Riccardo (ed.) (1996), *Colloquia, et dictionariolum octo linguarum, Latinae, Gallicae, Belgicae, Teutonicae, Hispanicae, Italicae, Anglicae, Portugallicae*, Viareggio-Lucca.

Rossebastiano Bart, Alda (1975), 'I Colloquia di Noël de Berlaimont nella versione contenente il portoghese', in: *Annali dell'Istituto Universitario Orientale, Sezione Romanza*, XVII, pp. 31-85.

Rossebastiano Bart, Alda (1984), *Antichi vocabolari plurilingui d'uso popolare: la tradizione del 'Solenissimo Vochabuolista'*, Alessandria.

Ruijsendaal, Els (2002), 'Mehrsprachige Gesprächsbüchlein und Fremdsprachengrammatiken: Vom Niederländischen zum Italienischen und das Französische in der Mitte', in: Werner Hüllen und Friederike Klippel (ed.), *Heilige und profane Sprachen: die Anfänge des Fremdsprachenunterrichts im westlichen Europa*. Wiesbaden, pp. 199-209.

Schröder, Konrad (2000), 'Kommerzielle un kulturelle Interessen am Unterricht der Volkssprachen im 15. und 16. Jahrhundert', in: *History of the Language Sciences. An international Handbook on the Evolution of the Study of Language from the Beginnings tot the Present*, Berlin-New-York, Vol. I, pp. 681-687.

Tancke, Gunnar (1984), *Die italienischen Wörterbücher von den Anfängen bis zum Erscheinen des 'Vocabolario degli Accademici della Crusca' 1612*, Tübingen.

Van der Helm, José (2009), 'Il *Quinque linguarum* del 1534. Il primo dizionario che presenta insieme l'italiano e il nederlandese', in: *Incontri. Rivista europea di studi italiani*, 24, fasc. 1, Amsterdam & Utrecht, pp. 61-73.

Van der Sijs, Nicoline (2000), *Wie komt daar aan op die olifant? Een zestiende-eeuws taalgidsje voor Nederland en Indië, inclusief het verhaal van de avontuurlijke gevangenschap van Frederik de Houtman in Indië*, Amsterdam.

Van Gelder, Maartje (2009), *Trading places: the Netherlandish merchants in early modern Venice*, Leiden.

Van Passen, Anne-Marie (1993), 'Antwerpen goed bekeken. Een bloemlezing', in: *Antwerpen, verhaal van een metropool. 16de-17de eeuw*, onder leiding van Jan Van der Stock, Gent, pp. 59-67.

Vanvolsem, Serge (1991), 'La grammatica volgare di M. Alberto de gl' Acharisi ... tournée de Tuscan en François', in: *Studies in Renaissance linguistics*, ed. Jan de Clercq e.a. Leuven, dl. 134, pp. 1-17.

Verdeyen, René (ed.) (1925-1935), *Colloquia et dictionariolum septem linguarum. Gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616 opnieuw uitgegeven door prof. Dr. R. Verdeyen*, Antwerpen-'s-Gravenhage.

Waentig, Peter (2002), 'Die venezianische Ausgabe der *Colloquia et Dictionariolum Octo Linguarum* von 1656: Editions-geschichte, Werkstruktur, Sprachkultur', in: Werner Hüllen und Friederike Klippel (ed.), *Heilige und profane Sprachen: die Anfänge des Fremdsprachenunterrichts im westlichen Europa*. Wiesbaden, pp. 175-197.

Waentig, Peter (2003), *Colloquia et Dictionariolum Octo Linguarum. Tedesco Protomoderno. Edizione e commento della versione del 1656*, Bologna.

Index 1

Edities chronologisch gerangschikt

1534	Quinque linguarum [...] dilucidissimus dict.	I, 1
1537	Sex linguarum [...] dilucidissimus dict.	I, 2
1540	Septem linguarum [...] dilucidissimus dict.	I, 3
1540 (ca)	Septem linguarum [...] dilucidissimus dict.	I, 4
1540-1549	Septem linguarum [...] dilucidissimus dict.	I, 5
	Septem linguarum [...] dilucidissimus dict.	I, 6
1541	Septem linguarum [...] dilucidissimus dict.	I, 7
1546	Le dictionnaire des huict langages	I, 8
1548	Le dictionnaire des huict languages	I, 9
	Le dictionnaire des huict languages	I, 10
1550	Le dictionnaire des huict langages	I, 11
1552	Le dictionnaire des huict langages	I, 12
	Le dictionnaire des huict langages	I, 13
	Le dictionnaire des huict langages	I, 14
1558	Le dictionnaire des huict langages	I,
	Dictionarium, colloquia, sive formulae quatuor linguarum	II, 1
	Vocabulario, colloquios o dialogos en quatro linguas	II, 2
	Meurier, Coniugaisons, regles et instructions	II, 3
1562	Vocabulaire, Colloques ou Dialogues en quatre langues	II, 4
1565	Dictionaire, Colloques ou Dialogues en quatre langues	II, 5
1567	Junius, Nomenclator omnium rerum	IV, 1
	Junius, Nomenclator omnium rerum	IV, 2
1568	Dictionaire, Colloques, ou Dialogues en quatre langues	II, 6
	Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro linguas	II, 7
	Toscanella, Dittionario volgare et latino	VI, 1
1569	Septem linguarum [...] dilucidissimus dict.	I, 16
	Le dictionnaire des huict langages	I, 17
	Le dictionnaire des huict langages	I, 18
	Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro linguas	II, 8
	Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro linguas	II, 9
	Junius, Nomenclator omnium rerum [...]	IV, 3
1570	Calepinus, Dictionarium septem linguarum	III, 1
1571	Dictionario, Coloquios o Dialogos en quatro linguas	II, 10
1573	Le dictionnaire des huict langages	I, 19
	Dictionaire, Colloques, ou Dialogues en quatre langues	II, 11
1574	Calepinus, Dictionarium septem linguarum	III, 2
1575	Calepinus, Dictionarium septem linguarum	III, 3
	Junius, Nomenclator omnium rerum	III, 4
1576	Colloquia et Dictionariolum sex Linguarum	II, 12
	Colloques ou Dialogues avec un Dictionnaire en six langues	II, 13
	Lobelius, Plantarum seu stirpium historia	VIII, 1
1577	Junius, Nomenclator omnium rerum	IV, 5
1579	Colloquia cum Dictionariolo sex linguarum	II, 15
	Calepinus, Dictionarium linguarum septem	III, 4
1579 (na)	Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro linguas	II, 14
1580	Le dictionnaire des huict langages	I, 20
1580 (ca)	Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro linguas	II, 16
1581	Calepinus, [...] linguarum novem dictionarium	III, 5
	Lobelius, Kruydtboeck	VIII, 2
1582	Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro linguas	II, 17
	[Colloquia sex linguarum noviter impressa]	II, 18
1583	Colloquia cum Dictionariolo sex linguarum	II, 19
	Colloquia cum Dictionariolo sex linguarum	II, 20
	Colloques ou Dialogues avec un Dictionnaire en six langages	II, 21
	Junius, Nomenclator omnium rerum	IV, 6
	Dodonaeus, Stirpium Historiae pemptades sex sive libri XXX	VII, 1
1584	Familiaria Colloquia cum Dictionariolo sex linguarum	II, 22
	Calepinus, Dictionarium octo linguarum	III, 6

1585	Colloquia et dictionariolum septem linguarum	II, 23
	Colloquia et dictionariolum octo linguarum	II, 24
	Dictionariolum hexaglosson cum Colloquiis aliquot sex linguarum	II, 25
	Dictionariolum hexaglosson cum Colloquiis aliquot sex linguarum	II, 26
1586	Colloquia et Dictionariolum septem linguarum	II, 27
1589	Colloquia et Dictionariolum septem linguarum	II, 28
1590	Calepinus, Dictionarium undecim linguarum	III, 7
	Junius, Nomenclator omnium rerum	IV, 7
1591	Colloquia et Dictionariolum septem linguarum	II, 29
	Junius, Nomenclator omnium rerum	IV, 8
	Lobelius, Icones stirpium seu plantarum	VII, 3
1592	Colloquia et Dictionariolum septem linguarum	II, 30
1593	Colloquia et Dictionariolum septem linguarum	II, 31
1595	Colloquia et Dictionariolum septem linguarum	II, 32
	Dictionariolum hexaglosson cum colloquiis aliquot sex linguarum	II, 33
	Dictionarium seu Dialogi septem linguarum	II, 34
1596	Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro linguas	II, 35
	Dictionario, Coloquios, o Dialogos en quatro linguas	II, 36
	Junius, Nomenclator omnium rerum	IV, 9
	Decimator, Tertia pars Sylvae vocabulorum et phrasium	V, 1
1597	Colloquia et Dictionariolum septem linguarum	II, 37
1598	Colloquia et Dictionariolum octo linguarum	II, 38
	Calepinus, Dictionarium undecim linguarum	III, 8
1600	Le dictionnaire des six langages	I, 21
	Dictionarium quattuor linguarum	II, 39
	Colloquia et Dictionariolum septem linguarum	II, 40

Index 2

Edities gerangschikt naar plaats van uitgave en uitgevers

<i>Amsterdam</i>		
Cornelis Claesz	1580 (ca)	II, 16
	1598	II, 38
<i>Antwerpen</i>		
Jean Bellère	1568	II, 7
	1569	II, 8
Gillis Beys	1567	IV, 2
Jan Coesmans	1582	II, 17
Arnold Coninx	1579 (na)	II, 14
Joannes Crinitus	1540	I, 3
Jan van Ghelen	1569	I, 16
Hendrik Hendricx	1576	II, 12; II, 13
	1579	II, 15
	1582	II, 18
	1583	II, 19; II, 20; II, 21
Joost van Hertoghe	1573	II, 11
Jan van Keerberghen	1596	II, 35
Hendrik Peetersen van Middelburch	1540 (ca)	I, 4
	1540-1549	I, 5; I, 6
Christoffel Plantijn	1567	IV, 1
	1569	IV, 3
	1575	IV, 4
	1576	VIII, 1
	1577	IV, 5
	1581	VIII, 2
	1583	IV, 6; VII, 1
Plantijn (vid.) & Moretus	1591	VIII, 3
Jan Steels	1534	I, 1
Joachim Trognesium	1586	II, 27
Hieronymus Verdussen	1596	II, 36
Jan Verwithagen	1558	II, 1; II, 2
	1562	II, 4
	1565	II, 5
	1569	II, 9
	1571	II, 10
	1584	II, 22
Jan van Waesberghe	1558	II, 3
z.n.	1585	II, 23; II, 24; II, 25
	1600	II, 39
<i>Basel</i>		
Frobenius (Froben)	1585	II, 26
Henric Petri	1570	III, 1
	1574	III, 2
	1575	III, 3
	1579	III, 4
	1584	III, 6
	1590	III, 7
	1598	III, 8
<i>Frankfurt</i>		
Petrus Fischer (haer.)	1596	IV, 9
Zacharias Palthenius	1595	II, 34
Joannes Wechelus	1590	IV, 7
Joannes Wechelus & Petrus Fischer	1591	IV, 8
<i>Gent</i>		
Gheeraert van Salenson	1568	II, 6
<i>Keulen</i>		

Wilhelm Lützenkirchen	1595	II, 3
<i>Leiden</i>		
Jan Paets	1593	II, 31
<i>Leipzig</i>		
Heningus Grossius	1596	V, 1
<i>Luik</i>		
Henri Hovius	1589	II, 28
	1591	II, 29
	1595	II, 32
	1597	II, 37
	1600	II, 40
<i>Lyon</i>		
Michel Jouve	1558	I, 15
	1573	I, 19
z.n.	1581	III, 5
<i>Padua</i>		
Paolo Meietti	1592	II, 30
<i>Parijs</i>		
Anoul & Charles les Angeliers	1541	I, 7
Jean Bonfons (veuve)	1569	I, 17
Nicolas Bonfons	1580	I, 20
Guillaume Le Bret (veuve)	1552	I, 14
Antoine Houic	1569	I, 18
Pasquier Le Tellier	1546	I, 8
	1548	I, 9
Guillaume Thibout	1550	I, 11
	1552	I, 12
z.n.	1552	I, 12
<i>Rouaan</i>		
Adam Malassis	1600	I, 21
<i>Southwarke</i>		
John Renys	1537	I, 2
<i>Venetië</i>		
Comin da Trino	1568	VI, 1